

сергій

маярак

АЛЮС:

Гело на дни моря

НАРИС ІСТОРІЇ

ББК 63.3 (4 УКР) 6
М 39

Маярчак С.П.

Калюс: село на дні моря (нарис історії).

— К.: Український Центр духовної культури, 2004. — 76 с.

ISBN 966-628-088-4

Село Калюс Новоушицького району Хмельницької області є одним з найдавніших населених пунктів Поділля: вперше згадується у літописі під 1242 р. У 1981 р. село припинило своє існування у зв'язку з утворенням Дністровського водосховища. У книзі розповідається про минуле Калюса.

Розрахована на широке коло читачів: учителів, студентів, дослідників, усіх, кого цікавить історія Поділля.

Село Калюс Новоушицького району Хмельницької області являється одним из древнейших населенных пунктов Подольи: впервые упоминается в летописи в 1242 г. В 1981 г. село прекратило свое существование в связи с образованием Днестровского водохранилища. В книге рассказывается о прошлом Калюса.

Расчитана на широкий круг читателей: учителей, студентов, исследователей, всех, кто интересуется историей Подольи.

The village Kalus that was situated in Novoushitsky district of Khmel'nitsky oblast was one of the oldest settlements of Podillya: it is first mentioned in the chronicle of 1242. In 1981 the village ceased to exist because of creating the Dnister reservoir. The book reveals the past of Kalus.

Oriented to a wide circle of readers: teachers, students, researchers and others interested in the history of Podillya.

*За сприяння Управління справами
Національної академії наук України*

Відповідальний за випуск — заслужений журналіст України
В.Ф. Василяшко

Науковий редактор — доктор історичних наук, професор
Л.В. Баженюк

Рецензенти:

академік АНВШ України, доктор історичних наук,
професор **І.С. Винокур**,
кандидат історичних наук, професор **М.Б. Петров**

ISBN 966-628-088-4

© С.П.Маярчак, 2004

© С.Б.Мароха, обкладинка, 2004

© Український Центр духовної
культури, 2004

*Батькам моєї матері:
Ковальському Віктору Михайловичу,
Погомій-Ковальській Марії Василівні;
усім колишнім жителям затоплених
Дністровським водосховищем сіл
присвячую*

ПЕРЕДМОВА

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
<i>Розділ I. КАЛЮС ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЕРЕДИНИ XIII СТ.</i>	8
<i>Розділ II. РОЗВИТОК КАЛЮСА В 30-ТИХ РОКАХ XV – У XVIII СТ.</i>	21
<i>Розділ III. ПІД ВЛАДОЮ ІМПЕРІЇ РОМАНОВИХ (1793-1917 РР.)</i>	32
<i>Розділ IV. КАЛЮС ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 Р. І КІНЕЦЬ ЙОГО ІСНУВАННЯ</i>	45
ПІСЛЯМОВА	64

Останнім часом в історичній науці загострюється увага на необхідності вивчення минулого невеликих населених пунктів, зростає кількість історико-краєзнавчих студій. Ці дослідження (значення яких раніше недооцінювалося) дають добру можливість перевірити справедливості висновків і суджень, висловлених в історичних працях узагальнюючого характеру щодо загального поступу історії. З іншого боку, такі дослідження дозволяють з'ясувати специфіку історичних процесів у конкретному мікрорегіоні, особливості яких часто оминає увага дослідника, що працює над широкомасштабною темою.

Історію населеного пункту можна порівняти із долею людини: будь-яке місто, містечко, село чи хутірєць має своє “народження”, піднесення й занепад, що завершується припиненням існування, “смертю”. Особливо нагальною є потреба дослідження тих населених пунктів, що з різних причин уже завершили свою історичну долю.

Дана праця має на меті ознайомити читача з минулим одного з найдавніших населених пунктів Поділля – с. Калюса.

У мікрорегіоні Калюса відомі одні з перших у Подністров'ї осередків людської осілості. В XIII ст. Калюс (тоді Каліус) був важливим порубіжним форпостом Галицько-Волинської держави. У період пізнього середньовіччя поселення неодноразово знищувалося татарами, але життя в ньому щоразу відновлювалося. Десь на початку XVII ст. Калюс отримав статус містечка, і є підстави вважати, що вже на кінець того ж століття це був найбільший населений пункт на території сучасного Новоушицького району Хмельницької області. За часів перебування містечка у складі Російської імперії Калюс виступав досить значним торговельним центром у Подільському Подністров'ї, в котрому протягом тривалого часу переважало єврейське населення. Тут розвивалися бондарське, столярське, шевське та інші ремесла. Радянська епоха стала останньою в історії Калюса. Населений пункт не оминули революційні події початку XX ст., громадянська війна, репресії та голодомори, фашистська

окупація... Після Великої Вітчизняної війни Калюс вже рядовий центр сільради, хоч і досить значний. У 1981 р. село перестало існувати у зв'язку зі спорудженням Могилів-Подільської ГЕС і утворенням Дністровського водосховища, яке ще до своєї появи було влучно прозване “рукотворним морем”. Водосховищем тільки в Новоушицькому районі повністю було затоплено села: Великий Берег, Малий Берег, Гарячинці, Лоївці; частково – Березівку, Глибівку, Хребтіїв. Загалом затоплення позначилося на долі десятків тисяч жителів Середнього Подністров'я.

Незважаючи на цікаву й об'ємну історію Калюса, досі спеціальної наукової праці з цієї теми не було. В “Історії міст і сіл Української РСР. Хмельницька область” лише побіжно згадуються найважливіші археологічні пам'ятки в районі села, бодай короткого нарису про Калюс тут немає. Калюс згадується у працях таких відомих істориків, як М.С.Грушевський, І.П.Крип'якевич, В.Т.Пашуто та багатьох інших, але теж лише в контексті. Єдиною друкованою працею з історії села від XIII до кінця XIX ст. є стаття, вміщена у IX випуску “Трудов Подольского Епархиального историко-статистического комитета” (1901 р.). Окремі сторінки з минулого населеного пункту висвітлені дописувачами газети “Наддністрянська Правда” (сmt. Нова Ушиця): Г.Сокоржинською (16 вер. 1965 р. – “Калюс”; вона ж автор рукописного публіцистичного нарису з історії Калюса), В.Олембовським (18 квіт. 1991 р. – “Історія живе віки. До 750 річчя Калюса”), А.Біликом (25 бер. 2000 р. – “Вклонімося великим тим рокам”) та ін.

Джерельну базу дослідження складають матеріали археологічних експедицій і розвідок (у тому числі автора), архівні документи Кам'янець-Подільського міського державного архіву й Державного архіву Хмельницької області, статистичні збірники, свідчення старожилів тощо. Сподіваємось, читача зацікавлять враження про Калюс німецького дворянина Ульріха-фон-Вердума, українського й російського етнографа Олександра Афанасьєва-Чужбинського, інформація про середньовічний Калюс із податкових реєстрів Подільського воєводства, опублікованих польським істориком Олександром Яблоновським...

Фото й малюнки (крім обумовлених) – автора. Автор глибоко вдячний усім, хто так чи інакше допомагав у написанні цієї праці. Особлива подяка за поради й консультації, допомогу у пошуках джерел та літератури професору Петрову М.Б., професору Винокуру І.С., академіку Степанкову В.С., заслуженому журналісту України й поету Василяку В.Ф.

Остаточна праця завершена в рамках магістерської програми “Археологія та давня історія України” при Національному університеті “Киево-Могилянська академія”.

*Ви чули про тайну
Урочища Тайна,
Де з озера — мочар,
Де хмари толочать
нагір'я безлісе,
Де привидам тісно?
Не чули, звичайно,
Бо тайна є тайна.
Та дід вам розкаже...*

Василь Василяшко

Розділ I.

КАЛЮС ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЕРЕДИНИ XIII СТ.

Назва села Калюса походить від однойменної річки, що протікала через населений пункт. Гідронім має корінь “кал”, який лежить в основі українського “калюжа”, російського “Калуга”, сербського “калюга”, чеського “калузо”. Ймовірно, що назва гідроніма обумовлена каламутною водою річки і утворена за допомогою форманта — юс¹. Здогад цей досить вірогідний, оскільки течія річки є досить швидкою, глибина її — маленькою, тому вода в Калюсі завжди каламутна.

Захищена від вітрів узвишсями Подільської височини і надзвичайно щедра природними багатствами, низинна місцевість при впадінні р. Калюс в р. Дністер була напрочуд сприятливою для проживання людини. Тому не дивно, що в цьому мікрорегіоні ми зустрічаємо численні пам'ятки найрізноманітніших епох. Перші жителі тут з'явилися, за свідченнями археологів, ще в часи пізнього палеоліту (епоха мадлен, 16-12 тисяч років тому). Стоянка цього часу відкрита 1927 р. М.Я.Рудинським за східною околицею містечка Калюса, на лівому березі р. Калюс. Тут було знайдено відщепи, скребки та інші знаряддя давньої людини*².

* В історичному музеї Калюської школи зберігалось понад 100 знарядь праці часів кам'яного віку, зібраних на території села та в його околицях. Тепер фонди музею зберігаються в школі с. Куражин.

Під час археологічної розвідки 1977 р. біля хутора Великий Берг було зібрано 9 крем'яних знарядь, датованих мезолітичним часом (10-8 тисяч років тому)³. У цьому ж хуторі, за 3 км вище проти течії Дністра від колишнього гирла р. Калюс, на високій першій терасі виявлено поселення трипільської енеолітичної культури (5400-2750 років до н.е.). Два інші поселення цього ж часу відомі в Калюсі (на третій терасі лівого берега р. Калюс, при впадінні її в Дністер) та на Малому Березі (на лівому березі струмка, який впадав в р. Дністер, за 300 м від південно-західної околиці хутора)⁴.

Ранній залізний вік (I тис. до н.е.) в даному мікрорегіоні репрезентований двома селищами на Великому Березі і одним на Малому Березі. Селище Великий Берг I виявлене на західній околиці хутора. Культурний шар тут зафіксований на глибині 1 м у першій терасі берега (впродовж 30 м у напрямку до парому). Знайдено уламки посуду, серед яких є частини горщика з розчленованим валиком по вінцях⁵.

Цікавою пам'яткою ранніх слов'ян є ідол, виявлений на території великого селища черняхівської культури (II-V ст. н.е.) у південно-східній околиці с. Калюса*. Він являє собою схематичне зображення людини в натуральну величину з грубо окресленим обличчям, руками, складеними на грудях, і великим рогом у правій руці. Скульптура висічена з дністровського вапняку і є загалом типовою язичницькою пам'яткою черняхівського часу у Середньому Подністров'ї, хоча й вирізняється певною архаїчністю. Свого часу висловлювалась навіть думка, що ідол “...можливо, є найдавнішою серед відомих нам кам'яних пам'яток, залишених слов'янами...”. Висота скульптури сягає 2,3 м, ширина основи 0,6 м, товщина 0,26 м. Ідол знайдено розбитим на дві частини ще наприкінці XIX ст. в саду селянина Варфоломія Орловського⁶. Пізніше скульптура потрапила до Кам'янця-Подільського, де зберігається в історичному музеї-заповіднику до цього часу. На території селища відомі й знахідки римських монет⁷. Нещодавно, під час археологічної розвідки 1992-1993 років, було виявлено ще одне черняхів-

* Всі перелічені пам'ятки (окрім ідола) тепер частково чи повністю затоплені.

ське поселення (тепер розмите) біля Великого Берега⁸. При виїзді із с. Калюса, по дорозі на с. Вільховець, справа, знаходиться курган. Уцілілий під час затоплення, він тепер досить сильно зруйнований. Верхівку його зрито, а на її місце поставлено залізну цистерну; біля неї – трансформаторну підстанцію.

Між Калюсом і сусіднім селом Вільховцем (за 5 км від останнього) є ще два кургани, вже розораних. За легендою, в них поховані два князі, що вбили один одного в єдиноборстві⁹.

Вперше назва “Каліус” з’являється на сторінках Галицько-Волинського літопису під 1242 р.* Щоб читачу було зрозуміло, в контексті яких подій вона фігурує, коротко зупинимося на історичній обстановці того часу.

Територія Середнього Подністров’я (відома з 1226 р. під назвою Пониззя¹⁰) входила у XIII ст. до складу наймогутнішого з південноруських князівств – Галицько-Волинського. Монолітність князівства підточувалась відцентровою силою місцевого боярства, особливо сильного в Галичині. У 1240 р. через землі держави руйнівним смерчем прокотились монгольські полчища. Власне через Пониззя головні сили Батия не проходили, хоча Н.Молчановський припускав, що і тут могли побувати невеликі загони монголів¹¹. Порівняно недавно домігшись остаточного утвердження своєї влади в князівстві, галицько-волинський князь Данило Романович постійно змушений був придушувати сепаратизм місцевих бояр, які “...Данила князем собі називали, а самі всю землю держали...”. На Пониззі, зокрема, 1241 р. “укняжився” якийсь “попів онук” Доброслав Судич¹². Восени того ж року цю територію намагаються захопити й болохівські князі на чолі з Ростиславом Михайловичем, але невдало¹³. У 1242 р. монголи починають зворотний рух на схід. Почувши про це, Данило Галицький поспішає на сепаратистсько налаштоване Пониззя, що навряд чи втратило б нагоду скористатися складною обстановкою в державі і звільнитись від центральної влади: “Данило... прагнути встановити порядок у (Галицькій) землі, поїхав до (городів) Бакоти і Калюса...” (весна 1242 р.)¹⁴. Це єдина згадка про древньоруський Каліус у літописі.

* Пізніше відбулося спрощення: “Каліус” – “Калюс”.

Ще з початку XX ст. в історіографії територія Каліуса пов’язується з городищем XII–XIII ст. на високому мисі за сусіднім з містечком Калюсом селом Гарячинці*¹⁵. Справді, Гарячинецьке городище є найближчим серед городищ XII–XIII ст. на лівому березі Дністра до с. Калюса (відстань – 4 км). Досліджувалося воно мало, тому висловлювання на зразок “широко відоме своїм багатством місто Пониззя Калюс”¹⁸ недостатньо обґрунтоване. На відомій карті городищ Русі А.В.Кузи помилково вказано два різних городища: Калюське й Гарячинецьке¹⁹. Подібної помилки припустився І.С.Винокур²⁰. У XIX ст. на городищі було знайдено два залізні ромбічні наконечники стріл, бронзовий енколпійон та маленьку бронзову іконку з емаллю із зображенням святих Бориса і Гліба²¹. О.Р.Тищенко писав, що зображення на іконці з Гарячинецького городища “виявляє близьку схожість з рисунком у рукопису XIII ст., який опублікував М.Максимович” 1850 р. в часописі “Киевля-

* Вище проти течії р. Калюс від села Калюса знаходиться ще один населений пункт, назва якого походить від того ж самого гідроніму – село Калюсик (Вінковецький район). У XVI–XVII ст. с. Калюсик звалось Калюс Верхній, а населений пункт в гирлі р. Калюс був відомий як Калюс Нижній¹⁶. Століття тому краєзнавець Ю.Й.Сіцінський вказував, що на північний схід від с. Калюсика “...знаходилося, за народним переказом, якесь містечко або навіть місто. На цьому місці дійсно видно сліди колишніх ... будівель... при оранці полів знаходять розбиту цеглу, черепки... Про існуюче колись тут містечко народ розповідає, що воно було зруйноване татарами, тому мешканці пішли звідси і переселились в м. Калюс на Дністрі...”¹⁷ Під час археологічної розвідки цієї місцевості (здійснена автором восени 2000 р.) з’ясувалося, що на вказаному краєзнавцем місці присутні старожитності трипільської культури. Натомість власне на території с. Калюсика знаходиться невелике (площею близько 0,13 га) городище XII–XIII ст. (місцева назва його “Замчисько”), синхронне древньому Каліусу. Але ототожнювати це городище з Каліусом немає підстав: надто далеко воно розміщене від інших літописних центрів Пониззя – Бакоти та Ушиці. Проте легенда може опиратись на реальні події пізньосередньовічної історії, яка знає чимало фактів нападу на Поділля кримських татар.

** Інша назва – “складень”: хрест, що складається з двох порожнистих всередині половинок, між якими зберігали мощі.

нин”²². О.Р.Тищенко вказував на подібність гарячинецької іконки з бронзовою іконкою невідомого походження²³. Проте значно ближча аналогія гарячинецькій іконці відома з фондів Державного російського музею²⁴. У 1963 р. городище дослідив відомий археолог-славист П.О.Раппопорт, що датував його XII-XIII ст. та склав його план. Ним же було зроблено опис городища, який подаємо нижче: *“...площадка городища розміщена на високому скелястому відрозі і з напільного боку вона захищена дугоподібним валом і доволі глибоким ровом. Перед ровом, очевидно, проходить другий, зовнішній вал дуже незначної висоти. Кінець гряди, на якій знаходиться городище, має вигляд дуже низької смуги, що знижується. Цей вузький кінець не був включений в захисний майданчик; він був відрізаний від нього двома короткими відрізками валів, що лежать на відстані 30 м один від одного. Бічні сторони не мають валів і обмежені крутими і дуже високими схилами. Довжина майданчика 100 м, ширина його від 22 до 70 м”*²⁵. Вали городища, як вказує дослідник, були насипані майже з одного тільки каміння і не мали внутрішньої дерев’яної конструкції²⁶. Додамо, що городище розміщене на мисі (утвореному двома глибокими ярами), розташованому на правому березі р. Калюс, на 4 км північніше від колишнього місця впадіння її у р. Дністер. Обороноздатність фортеці посилювало джерело питної води біля північно-східного краю майданчика городища (розвідка автора).

П.О.Раппопорт називає городище біля Гарячинців *“залишками міста Калюса”*²⁷. Проте стаціонарних розкопок на даному городищі (загальна площа якого становить близько 0,8 га, укріпленого майданчика — 0,5 га) не було. Згаданий дослідник зазначав: *“...соціальний характер поселень визначається з найбільшими труднощами. Іноді навіть розкопки, проведені на значній площі, не дають для цього достатніх даних”*²⁸.

На початку 90-х років XX ст. на території городища місцевий колгосп зробив кар’єр²⁹, діючий і досі. Влітку і восени 2000 р. нами було досліджено кар’єр та прилеглу до нього місцевість. Кар’єр майже повністю знищив культурний шар на городищі. Лише зрідка трапляються дрібні уламки ке-

рамки XII-XIII ст. Невеличка ділянка збереженого культурного шару зафіксована біля південно-західного краю території городища. Шар маловиразний, залягає на глибині близько 20 см від поверхні і має потужність близько 30 см. Зустрічаються кістки (у тому числі людські), покриті сажею фрагменти посуду, обвуглений вапняк. Знайдено уламок господарського ножа.

З північного боку площадки городища кар’єром ушкоджено також культурний шар трипільського поселення. Цей шар залягає на глибині близько 40 см, має потужність близько 20-25 см і продовжується у бік поля. При обстеженні прилеглих до городища полів, що регулярно розорюються, виходів на поверхню культурного шару XII-XIII ст. не помічено. Схоже, цитадель з боку полів посаду не мала. Найближче давньоруське поселення XII-XIII ст. (розміром 100×100 м) відоме на Малому Березі³⁰ (це далі від городища на 4 км). Існує припущення, що посад був розташований у долині, на місці сіл Гарячинці і Калюс (висловлювали А.Ф.Гуцал, М.Б.Петров). Після затоплення цієї території водами Дністровського водосховища наразі немає можливості спростувати чи підтвердити таку думку, але в науковій літературі інформації про знахідки на території сіл Калюс та Гарячинці слідів осілости давньоруського часу немає³¹.

Переважає більшість дослідників ще з XIX ст. називають Калюс містом³². Це пов’язано з тим, що в той час, як зауважив знавець руських міст А.В.Куза, *“вирішальним для зарахування тієї чи іншої пам’ятки в розряд міста визнавався факт її згадки в письмових джерелах”*³³. Будь-яке укріплення в період Давньої Русі називалося *“срадом”*, *“городом”* та ін.³⁴ Але в соціально-економічному значенні містом Гарячинецьке городище, очевидно, не було. Уже згадуваний А.В.Куза вважав залишками міста лише укріплені поселення площею понад 2,5 га. До того ж вони повинні мати ряд *“міських”* ознак: залишки церкви, ремісничого виробництва тощо. У менших за площею укріплених поселеннях він бачив центри рядових волостей і погостів, військово-сторожові фортеці, феодальні садиби-замки³⁵. М.П.Кучера вважав, що *“великі городища площею понад*

2 га майже завжди є залишками укріплених поселень міського типу...".³⁶ Тільки у виняткових випадках поселення міського типу могли мати менші розміри (як, наприклад, Данилів у XIII ст., площею 1,3 га)³⁷. П.П.Толочко четверту категорію міст (до якої відносить найменші міста) вбачає в укріплених поселеннях площею від 1 до 2,5 га³⁸. Нарешті, П.О.Раппопорт вважав, що поселення, площею менші 1-2 га, "майже завжди виявляться сільськими"³⁹. Проте чому цей дослідник назвав Гарячинецьке городище "залишками міста Каліуса", не зовсім зрозуміло. Нагадаємо, що загальна площа Гарячинецького городища становить всього 0,8 га (укріпленого майданчика – 0,5 га). Б.О.Тимошук називає Каліус містом⁴⁰, "прикордонним містом", що мало "сторожовий характер"⁴¹, а згодом – "прикордонною князівською фортецею"⁴²; М.Ф.Котляр – і "прикордонним містом", і "порубіжною фортецею"⁴³, "прикордонним замком"⁴⁴. Останній дослідник пропонує й своє датування початку функціонування Каліуса (30-ті роки XIII ст.)⁴⁵. Але в тій же праці він суперечить сам собі, говорячи про Каліус, як уже існуюче на другу половину XII ст. поселення⁴⁶.

Такий різнобій пояснюється, по-перше, недостатнім археологічним вивченням Гарячинецького городища, а по-друге – відсутністю й досі загальноприйнятої схеми соціально-функціональної типології городищ Русі⁴⁷. Звідси й плутанина в науковій термінології.

На нашу думку, Каліус являв собою найімовірніше прикордонну князівську фортецю або феодалний замок ("двір"). Останнє припущення підтверджують знахідки, що свідчать про присутність феодалів (енколпійон, іконка). Можливо, функції прикордонного форпосту та феодалного замку поєднувалися. Мабуть, Каліус був центром невеликої волості. Перетворенню у справжнє місто (в соціально-економічному значенні) могло завадити його географічне розташування. Адже значно далі Каліуса, з контексту літопису, південно-східні межі Пониззя на Лівобережжі Дністра не простягалися, і ця частина князівства була найбільш уразливою з боку кочівницького Степу. Концентрація населення в цьому регіоні через тих же кочівників могла б бути значно нижчою, ніж у середині Га-

лицько-Волинської держави. А це теж не сприяє перетворенню укріпленого поселення на місто. Проте яке б соціально-економічне значення не мав древній Каліус, безперечно те, що він відігравав важливу роль у південно-східному прикордонні Галицько-Волинського князівства. Інакше важко було б пояснити, чому літописець помістив його поруч з "королевою" Пониззя – Бакотою. Контекст літопису дає підставу припускати, що Каліус був опорним пунктом Данила Романовича в регіоні.

Щодо визначення часу початку функціонування Каліуса, маємо такі міркування. Як вказує літопис, у 1159 р. колишній звенигородський князь Іван Ростиславич Берладник пішов походом на галицького князя Ярослава Володимировича Осмомисла. Його шлях пролягав через Кучелмин та Ушицю⁴⁸. Б.О.Тимошук локалізував Кучелмин в урочищі Галиця біля села Непоротова на Дністрі (Сокирянський район Чернівецької області)⁴⁹. Гарячинецьке городище розміщене всього за 6 км від урочища Галиця (майже навпроти, через Дністер). До утворення Дністровського водосховища поблизу урочища Галиця існував зручний брід на протилежний берег Дністра. Тобто між Кучелмином і Каліусом могла бути переправа. Цілком імовірно, що Берладник переправився на лівий берег Дністра саме тут. Для нас важливо те, що 1159 р. літописець не згадує Каліус, хоча мав би згадати в тому випадку, якби Іван Ростиславич дійсно переправлявся через Дністер у районі Каліуса. Висновок: на 1159 р. Каліуса ще не було. Звісно, якщо Берладник не скористався бродом між Кучелмином і Каліусом, наша логічна побудова і її висновок втрачають сенс. Ще одне спостереження. Під 1229 р. Галицько-Волинський літопис свідчить, що Данило Галицький у боротьбі за Галич "зібрав" землю Галицьку (тобто, воїнів із Галицької землі) "...од ріки Бобрки і аж до ріки Ушиці і Пруту"⁵⁰. Тут чітко окреслюються південно-східні межі Галицько-Волинської держави: вони простягались до р. Ушиці. Якби на цей час Каліус уже існував, то літописець написав би, що князь "зібрав" землю до ріки Каліус, а не до р. Ушиці. Зважаючи на ці міркування, вважаємо, що прикордонна фортеця Каліус була споруджена Дани-

лом Романовичем (“...який спорудив городи многи...”⁵¹) не раніше 30-х років XIII ст., зовсім незадовго до першої й останньої його згадки в літописі. Після побудови фортеці розширюються південно-східні межі Пониззя – від р. Ушиці до р. Калюс.

Краєзнавець Ю.Й.Сіцінський пов’язував загибель літописного Калюса з подіями 1260 р., коли монгольський воевода Бурундай наказав князям Романовичам “розметати” укріплення галицько-волинських міст⁵². Але така версія загибелі фортеці не дає відповіді на питання, чому в клаптику збереженого культурного шару серед обвугленого вапняку зустрічаються людські кістки. Мешканці твердині мусили б вийти за її межі перед тим, як запалити стіни, а вали, як ми знаємо, “розметані” не були й збереглися до кінця минулого століття.

Століття тому Ю.Й.Сіцінський в одній із своїх праць вмістив про Гарячинецьке городище досить цікаву легенду, уривки з якої подаємо нижче: “За переказом, в цьому місці шукали порятунку від татар жителі Калюса і вже розраховували на свою безпеку, та були видані однією бабою. Ця баба необережно попалась татарам на сусідній горі “Таїна” і, піддана жорстоким катуванням, вказала на притулок християн. Це місце тутешні жителі прозвали “Бабою”^{*}. Татари не помилували нікого з тих, хто сховався; врятувалось тільки кілька втікачів, у тому числі якийсь Дейнук, що заховався між скелі і потім став родоначальником існуючої донині родини Дейнуків (тут, мабуть, помилка; в Калюсі було відоме прізвище Дейбук. – Авт.). На цьому городищі знаходиться багато людських кісток, і ледве помітні кам’яні хрести; сюди щорічно на Вознесіння буває хресний хід з Калюса”⁵³. Цікаво, що хресний хід відбувався з відносно віддаленого Калюса, а не з сусідніх з городищем Гарячинців.

Важко що-небудь певне сказати про відповідність легенди історичним реаліям, час її виникнення (татари мог-

ли бути й кримськими, пізньосередньовічними), але ясно одне – територія городища у місцевого населення асоціюється з трагедією, а людські кістки, кам’яні хрести й пам’ять тутешніх жителів підтверджують вірогідність цієї трагедії. Додамо, що урочище біля Гарячинців, де розміщена галицько-волинська фортеця, носить дві назви: “Городище” та “Татарська Поляна”^{*}.

Змістовні відповіді на питання, пов’язані з літописним Калюсом, далі можуть дати тільки археологічні дослідження в басейні однойменної річки.

ПРИМІТКИ

¹ Янко М.П. Топонімічний словник України: словник-довідник. – К., 1998. – С. 162.

² Рудинський Михайло. З матеріалів до вивчення передісторії Поділля // Антропология. – Т. II. – К., 1929. – С. 173-175; Черныш А.П. Палеолит и мезолит Приднестровья. – М., 1973. – С. 87; Див. також: Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С. 10; Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Пеняк С.І., Тимошук Б.О., Якубовський В.І. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К., 1984. – С. 68; Винокур І.С. Історія Лісостепового Подністр’я та Південного Побужжя від кам’яного віку до середньовіччя. – Київ-Одеса, 1985. – С. 16 та ін.

³ Кучугура Л.І. Нові матеріали до археологічної карти Хмельниччини // Всеукраїнська конференція “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України”. Тези доповідей та повідомлень. – Київ-Кам’янець-Подільський, 1991. – С. 519.

⁴ Винокур І.С., Гуцал А.Ф. та ін. Вказ. праця. – С. 67, 69.

⁵ Гуцал А.Ф. Нові пам’ятки раннього залізного віку в Середньому Подністр’ї (розвідки 1968-1969 рр.) // Археологія. – 1979. – № 31. – С. 69, 74.

⁶ Винокур І.С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья // История и археология Юго-Западных областей СССР начала нашей эры. – М., 1967. – С. 140; Його ж. Історія та культура черняхівських племен. – К., 1972. – С. 107-108; Його ж. Черняхівська

^{*} Топонім “Баба” досить поширений у Середньому Подністр’ї. Так наші предки називали язичницьких ідолів, яких ставили, як правило, на пагорбах. Можна припускати, що в урочищі Баба (тепер – в районі ферми с. Куражин) колись було язичницьке капище.

^{*} Поет із сусіднього з Калюсом с. Куражина В.Василяшко за мотивами легенди (авторськи переробивши її) склав чудового вірша. Уривок його вміщений до цього розділу праці як епіграф.

культура: витоки і доля / За ред. С.В. Трубочанінова. — Кам'янець-Подільський, 2000. — С. 128; *Історія українського мистецтва в шести томах.* — Т.1. Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі. — К., 1966. — С. 118-119; Сецинский Е.И. *Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1889 году.* — М., 1901. — Т.1. — С. 302; Гульдман В.К. *Памятники старины в Подолии.* — Каменец-Подольский, 1901. — С. 293.

⁷ Винокур І.С., Гуцал А.Ф. та ін. *Вказ. праця.* — С. 68.

⁸ Кучугура Л.І. *Археологічна розвідка в Середньому Подністров'ї // Наукові праці історичного факультету.* — Т.2. — Кам'янець-Подільський, 1996. — С. 173.

⁹ Сецинский Е.И. *Археологическая карта...* — С. 302.

¹⁰ *Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця; Відп. ред. О.В.Мишанич.* — К., 1989. — С. 383.

¹¹ Молчановский Н. *Очерк известий о Подольской земле до 1434 года.* — К., 1887. — С. 145.

¹² *Літопис руський.* — С. 398.

¹³ *Там само.* — С. 399.

¹⁴ *Там само.* — С. 400. Див. мої статті: *Каліус: літописний центр Пониззя // Проблеми історії та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII археологічного з'їзду в м. Харкові.* — Харків, 2003. — С. 97-101; *Галицько-Волинська фортеця Каліус // Магістеріум. Археологічні студії. Випуск 11.* — К., 2003. — С. 71-75.

¹⁵ Гульдман В.К. *Памятники старины в Подолии...* — С. 96; *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета (далі ТПЕИСК) под ред. Е.Сецинского.* — Вып. IX. — Каменец-Подольский, 1901. — С. 981; Сецинский Е. *Исторические местности Подолии и их достопримечательности.* — Кам.-Под., 1911. — С. 18.

¹⁶ ТПЕИСК... — С. 913.

¹⁷ *Там само.*

¹⁸ Гуменюк С.К. *До питання про виникнення Кам'янця-Подільського // Український історичний журнал (УІЖ).* — 1966. — №1. — С. 137.

¹⁹ *Археология СССР. Древняя Русь. Город. Замок. Село.* — М., 1985. — С.30; Куза А.В. *Древнерусские городища XII-XIII вв. Свод археологических памятников.* — М., 1996. — С. 205, карта 1.

²⁰ Винокур І.С., Горішній П.А. *Бакота. Столиця Давньоруського Пониззя.* — Кам'янець-Подільський, 1994. — С. 37, 277.

²¹ Сецинский Е.И. *Археологическая карта...* — С. 106; ТПЕИСК... — С. 981.

²² Тищенко О.Р. *Дрібна пластика з зображеннями Бориса і Гліба // Археологія.* — 1984. — №46. — С. 49.

²³ *Там само.* — С. 48-49, рис. 3.

²⁴ *Там само.* Рис. 5; Лесючевский В.И. *Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства // Советская археология.* — 1946. — Вып. 8. — С. 243 (рис. 5.4).

²⁵ Раппопорт П.А. *Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР.* — Л., 1967. — № 140. — С. 18.

²⁶ *Там само.* — С. 120.

²⁷ *Там само.* — С. 18.

²⁸ *Там само.* — С. 185.

²⁹ Кучугура Л.І. *Археологічна розвідка...* — С. 174.

³⁰ Приходнюк О.М. *Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я (розвідки 1968-1969 рр.) // Археологія.* — 1977. — №22. — С. 100 (карта), 102; Винокур І.С., Гуцал А.Ф. та ін. *Вказ. праця.* — С. 69.

³¹ *Там само.* — С. 67-71.

³² Молчановский Н. *Вказ. праця.* — С. 93; ТПЕИСК... — С. 980; Гульдман В.К. *Вказ. праця.* — С. 96; Гуменюк С.К. *Вказ. праця.* — С. 137; Приходнюк О.М. *Вказ. праця.* — С. 99; Винокур І.С., Горішній П.А. *Вказ. праця.* — С. 272 та ін.

³³ Куза А.В. *Малые города Древней Руси.* — М., 1989. — С. 23.

³⁴ Довженко В.Й. *Про типи городищ Київської Русі // Археологія.* — 1975. — №16. — С. 3; *Археология СССР...* — С. 44; Раппопорт П.А. *Зодчество Древней Руси.* — Л., 1986. — С.15.

³⁵ Куза А.В. *Социально-историческая типология древнерусских городов X-XIII вв. // Русский город.* — Вып. 6. — М., 1983. — С. 26, 29.

³⁶ Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С.А. *Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (Археологическая карта).* — К., 1984. — С. 24.

³⁷ Кучера М.П. *Размеры древнерусского города по данным городищ на территории Украинской РСР // Древнерусский город (Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500 летию города Киева).* — К., 1984. — С. 72.

³⁸ Толочко П.П. *Древнерусский феодальный город.* — К, 1989. — С. 197; Йога ж. *Київська Русь.* — К., 1996. — С. 175.

³⁹ Раппопорт П.А. *О типологии древнерусских поселений // Краткие сообщения Института археологии АН СССР.* — 1967. — Вып. 110. — С. 5.

⁴⁰ Винокур І.С., Тимощук Б.О. *Давні слов'яни на Дністрі.* — Ужгород, 1977. — С. 81.

⁴¹ Русанова И.П., Тимощук Б.А. *Древнерусское Поднепровье.* — Ужгород, 1981. — С. 90.

- ⁴² Тимощук Б.О. *Давньоруська Буковина*. — К., 1982. — С. 86.
⁴³ Котляр Н.Ф. *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII вв.* — К., 1985. — С. 108.
⁴⁴ Там само. — С. 156.
⁴⁵ Там само.
⁴⁶ Там само. — С. 107.
⁴⁷ Возний І.П. *Чорнівецька феодальна укріплена садиба XII-XIII ст.* — Чернівці, 1998. — С. 7.
⁴⁸ *Літопис руський*. — С. 273.
⁴⁹ Тимощук Б.О. *Слов'янські гради Північної Буковини*. — Ужгород, 1975. — С. 29; Винокур І.С., Тимощук Б.О. *Давні слов'яни на Дністрі*. — Ужгород, 1977. — С. 81; Русанова І.П., Тимощук Б.А. *Древнерусское Поднестровье*. — Ужгород, 1981. — С. 93-94.
⁵⁰ *Літопис руський*. — С. 386.
⁵¹ Там само. — С. 425.
⁵² *ТПЕИСК...* — С. 981.
⁵³ Там само.

*Не одні хани
У полон мене брали,
Били — вбивали,
На чужину гнали.*

Андрій Демиденко

Розділ II. РОЗВИТОК КАЛЮСА В 30-ТИХ РОКАХ XV — У XVIII СТ.

Після першої писемної згадки ми не маємо ніяких відомостей про Калюс впродовж двох віків. Джерела починають говорити лише в другій чверті XV століття, але цього разу значно стабільніше, не роблячи вже таких довгих пауз. З цього часу можна скласти більш-менш цілісну картину розвитку населеного пункту.

По суті, з XV ст. слід говорити про появу нового населеного пункту: жителі покинули територію літописного Калюса і заснували однойменне поселення дещо південніше, ближче до Дністра.

Отож, друга писемна згадка про село відноситься до 1431 р. Цього року у жалуваних грамотах польського короля Владислава II Ягайла згадується шляхтич Ян Ціолок *“із Калюса”*, що одержав від короля села Вербку і Соботку¹. Вірогідно, що село Цівківці (раніше Ціолківці, неподалік Нової Ушиці) назване так за ім'ям саме цього шляхтича.

Після розгрому литовським князем Ольгердом у 1362 р. на р. Сині Води (Синюха, ліва притока Південного Бугу) *“отчичів і дідичів”* (себто господарів) Подільської землі ханів Дмитра, Хаджибея та Катлабуги, більш як столітнє панування монголів у краї завершилось². Проте мешканцям Поділля від цього не полегшало, — ця благодатна земля стала ареною частих і кривавих конфліктів за володіння нею між різними польськими і литовськими феодалами. Найбільше потерпало від цього українське населення, яке часто повставало проти загарбників. Так було і 1431 р., коли під час вторгнення польських військ на Поділля, в умовах жорстокої розправи над місцевим населенням, у Бакотській волості (до якої належав і Калюс) селяни відмовилися від-

бувати феодальні повинності й оголосили себе вільними. Незважаючи на каральні експедиції, повстання тривало до 1434 р.³ У цьому ж році Поділля остаточно відійшло до Польщі.

І знову назва “Калюс” зникає в скупих відомостях джерел аж до 1493 р., коли село згадується у податковому реєстрі подільських населених пунктів⁴. Відомо, що на 1530 р. в Калюсі налічувалося вже 2 плуги*⁵. Але у 1542 р. поселення знову було знищене татарами⁶, цього разу кримськими.

Татари стали справжнім лихом для жителів краю, жоден населений пункт Поділля не жив спокійно. Функціонування значної кількості поселень було нестабільним, оскільки вони нараховували від 1 до 5 мешканців. В 1569 р. на Кам'янецький повіт (до якого належав і Калюс) припадало 78 таких сіл, в яких налічувалось від 0,5 до 3 плугів. Перехід єдиного поселення, отже, загрожував перервати у будь-який час існування такого села. Прослідкувати розвиток поселення протягом навіть півстоліття важко: сьогодні це село, завтра — згарище, з тим щоби післязавтра, давши притулок якомусь переселенцю, знову розпочати непевне існування⁷.

Так було і з Калюсом: 1542 р. розорений, на 1565 р. він мав вже 4 плуги; на поселенні жив ремісник⁸. Невдовзі, у 1569 р., плугів уже стало 3, а село характеризувалось у податковому реєстрі як “спустошене”⁹. У тому ж реєстрі з позначкою “*desertata Tartarorum*” (“спустошене татарами”) є також Струга, Курилівці, Лоївці...¹⁰

Найчастіше татарські чамбули (дрібні загони) проникали в придністровські райони Поділля Волоським або Покутським шляхом, просуваючись по території Молдавського князівства. Цим шляхом нападала Буджацька орда, що кочувала в межиріччі Дністра та Дунаю¹¹. Підраховано, що з 1433 по 1469 рік на “*руські землі*” Польського королівства (передусім на Поділля) було здійснено близько 10 та-

* Плуг — одиниця оподаткування. 1 плуг в той час дорівнював близько 3,5 димам. Дим — податок, який збирався з окремого будинку, точніше будови, в якій живуть люди. В одному будинку могла проживати сім'я, що налічувала в середньому 6-8 осіб. Отже, у 60-ті роки XVI ст. в Калюсі жило приблизно 42-56 осіб.

тарських нападів¹². Кожне третє подільське село між 1578 і 1583 роками було або зруйноване татарами, або обезлюднено¹³. Край (особливо найбільш вразливе Подністров'я) нагадував пустелю, а польський уряд не здійснював ніяких серйозних заходів, аби захистити своїх підданих на південному кордоні держави. “Звичайно, — зауважував М.С.Грушевський, — він не був пустелею у буквальному смислі: в офіційній термінології “пустеля” означала тільки відсутність селянської “осади” (осілости. — Авт.), пасіки, “уходи”, хутори продовжували існувати тут; про існування населення, хоча не численного, свідчить вже факт збереження в пам'яті народу топографічних назв...”¹⁴.

На 1578 р. жителі Калюса знову платили податок тільки з двох плугів¹⁵. У середині XVI ст. він належав відомим магнатам Гербуртам¹⁶ (в податкових реєстрах 1565 та 1569 років — “*капітану Барського*”)¹⁷. У 1579 р. Єлизавета Лянцкоронська (по-дівоному Гербурт) записала Калюс на свого чоловіка (за другим шлюбом), королівського ротмістра Михайла Станіславського. Цій родині він належав майже до кінця XVII ст.¹⁸

Будучи ще недавно невеличким поселенням, десь на початку XVII ст. Калюс отримує статус міста¹⁹. У 40-ві роки XVII ст. на Поділлі налічувалось 111 міст і містечок. За кількістю населення останні були досить малі. Половина містечок Київщини, наприклад, налічували менше 100 дворів²⁰. Щось подібне було й на Поділлі. Великих міст було небагато. Всі вони розвивалися як торговельні центри для найближчої периферії. Магнати та шляхта всіляко утискували міщан й намагалися процес зростання міст підпорядкувати своїм інтересам, використовуючи для цього важелі державного апарату. Після Люблінської унії 1569 р. польські феодали розпочинають справжній наступ проти українських селян та міщан, все більше обмежуючи їх права, закріпачуючи, нав'язуючи їм свою культуру та релігію.

Закономірно, що така політика викликала справедливий опір українського населення. Найбільш поширеною формою протесту проти свавілля панів були втечі селян, які часто набували характеру відкритого переселення. Селяни збиралися юрбою і після деяких приготувань відхо-

дили від пана. Втечі селян завдавали неабиякої шкоди землевласникам, тому шляхта вдавалася до усіляких заходів, аби змусити втікачів повернутися. Пани тримали спеціальних шпигунів, котрі розшукували місця, де переховувалися селяни-втікачі. Довідавшись про місцезнаходження останніх, феодали подавали скарги до судів на тих землевласників, які приймали втікачів, і вимагали повернути селян та компенсувати заподіяну шкоду²¹.

У малих містах та містечках виступи міщан проти панів мали аналогічний характер, що й виступи селян. Так, 1641 р. калюські міщани, яких орендар-шляхтич гнобив різними способами — забирав худобу, ув'язнював і бив, — об'єднавшись, дружно заявили магістратові*, що покидають місто, і групою з 40 осіб із жінками, дітьми та всім майном перейшли Дністер й оселилися в Молдавії. Пізніше вони повернулись збройною ватагою і забрали з собою ще 30 міщан Калюса²².

Жителі містечка брали активну участь в Українській революції 1648-1676 рр. проти польсько-шляхетського гніту. Влітку 1648 р. один з кращих полковників Б.Хмельницького Максим Кривоніс при підтримці місцевого населення звільнив Калюс, Ушицю, Миньківці, Курилівці...²³ Одним з керівників повстанців у Подністров'ї був козак Гречка з Калюса²⁴. Саме він очолював героїчну і водночас трагічну оборону східноподільського містечка Буша проти польських військ полковника Окуня і коронного обозного С.Чарнецького у жовтні 1654 р. Тоді в нерівному бою з жовнірами загинули всі захисники міста, у тому числі й Гречка²⁵. Польська шляхта виявляла виняткову жорстокість, причому не тільки до повстанців, а й взагалі до українського населення. З військової бази у Кам'янці-Подільському польські загоони раз-по-раз нападали на прикордонні повсталі містечка. У кривавому січні 1657 р. поляки вирізали населення Калюса²⁶.

Незважаючи на цю трагічну сторінку в історії містечка, Калюс на диво швидко відроджується і за податковим реєстром 1661 р. у ньому вже налічувалось 15 димів²⁷. Для порівняння: Велика Струга тоді ж мала тільки 6, Бучая —

* Орган самоврядування в середньовічному місті.

3, а Бакота (колишній адміністративний центр Пониззя!) — всього 1 дим²⁸.

Та чергове лихоліття знову зменшило число мешканців Калюса. 14 січня 1672 р. через подільське Подністров'я проїздив німецький дворянин Ульріх-фон-Вердум, який залишив у своєму щоденнику невеличкий, але цікавий опис Калюса: *“Колись це було велике місто при впадінні до Дністра ріки Калюс... Це місто раніше було оточене земляними валами, але зараз лежить спустошене дощенту, крім трьох чи чотирьох хат. Тут на березі Дністра серед інших дерев і кущів росте дуже багато терену, а також бузку і в'язів”*²⁹. Не в кращому становищі були тоді й Лоївці (містечко неподалік Калюса): *“Раніше це було гарне місто над Дністром серед родючих ґрунтів, зараз же зовсім порожнє, лише на заході видно рештки дерев'яної церкви, а на сході сліди зруйнованого шанця”*³⁰. Період української історії, про який розповідається, не випадково має назву “Руїна”.

В останній третині XVII ст. територія Подільського воеводства стала ареною запеклої боротьби між двома могутніми супротивниками — Річчю Посполитою та Османською імперією. Обидві держави мали своїх союзників з числа українців: поляків підтримували козаки на чолі з полковником Ханенком, турків — війська гетьмана П.Дорошенка. У серпні 1672 р. більш ніж стотисячна турецька армія на чолі з султаном Магометом IV штурмом оволоділа серцем Поділля — Кам'янцем. На 29 років край стає найменшою провінцією Османської імперії під назвою Кам'янецький ейялет. Ю.Сіцинський повідомляє, що під час вторгнення турків у 1672 р. в околицях Калюса одному з турецьких загонів було дано бій гетьманом (майбутнім королем Речі Посполитої) Яном Собеським, після чого турецький загін відступив у Бесарабію. Він же вказує на місце бою — поля між Рудківцями та Калюсом, де ще у його час (кінець XIX — початок XX ст.) були помітні земляні вали³¹ (очевидно, залишки шанців). Хто зна, чи був насправді Я.Собеський під Калюсом (сучасна історіографія про цей факт мовчить), проте якийсь *“бій поляків з кримчаками і козаками”*³² тут, очевидно, все ж таки був. Є свідчення про те, що 1672 р. біля містечка були розбиті татари³³. Можли-

во, ці повідомлення стосуються одного й того ж бою. Про неабияку сутичку з татарським чамбулом в околицях Калюса розповідає на сторінках свого роману “Пан Володиевський” польський письменник Г.Сенкевич. У художній фантазії автора поляки, звичайно, виграли бій.

Наступного року в районі Хребтієва, поблизу Калюса, відбувся ще один кривавий бій. 11 листопада 1673 р. вже згадуваний Я.Собеський розгромив турецьке військо під Хотиним. Подільські опришки (що стали союзниками Польщі під час турецької агресії) завчасно дізналися про це, як і про втечу звідти до Кам’янця-Подільського близько 4-5 тисяч вояків. Довідалися також про відмову Халільпаші (начальника турецької залоги Кам’янця) впустити втікачів до міста та маршрут їхнього відступу до Молдавії. За розпорядженням одного з керівників подільських опришків І.Кияшка, неподалік Хребтієва, в долині, оточеній стрімкими скелями, зібралось кілька тисяч опришків і місцевих жителів, які влаштували тут засідку ворогу. Коли ж близько 14-15 листопада тут з’явився турецький загін, вони оточили його і в жорстокому бою знищили, *“так що і вісник битви звідтіля не вийшов”*³³. Польський хроніст, що описав цей бій, не дав більш детальних орієнтирів місцезнаходження злополучної для турок долини, але думаємо, що вона знаходилась в районі місця впадання в Дністер струмка Петрів Батіг. Саме тут, до утворення водосховища, була досить глибока долина, оточена прямовисними скелями, яку зручно було б використати для влаштування засідки.

Відомо, що у 1678 р. Калюс належав спадкоємцям Адама Станіславського³⁴; 1681 р. в ньому проживало 474 мирних жителів³⁵ (досить багато, як на той час). Є підстави вважати, що тоді це був найбільший населений пункт на території сучасного Новоушицького району. Дещо менше було тоді населення Хребтієва – 438 осіб³⁶.

Наприкінці XVII ст. зовнішньополітичне становище Туреччини різко погіршується, вона зазнає відчутних поразок з боку Речі Посполитої та її союзників. Тому Порта 1699 р. змушена була піти на підписання Карловицького мирного договору, за яким Поділля знову відходило до

Польщі. Потреба козацтва у боротьбі з турками відпала, через це польський сейм того ж 1699 р. прийняв рішення розформувати козацькі полки. 10 серпня коронний гетьман С.Яблоновський видав універсал до наказного гетьмана Самуся, полковників С.Палія, Іскри, А.Абазина, Барабаша та козаків з наказом розійтися по домівках. Водночас посилюється національний та релігійний гніт, відновлюються старі форми феодальної експлуатації³⁷.

Така політика, природно, нашттовхнула на хвилю обурення з боку козацтва й взагалі українців. Не для того вони боролися з турками, щоб після перемоги їх знову уярмили поляки. За таких обставин С.Палій зі своїми товаришами розпочав підготовку повстання на Правобережній Україні. Воно спалахує на Поділлі весною 1702 р. У Подністров’ї на північ від Могилева-Подільського його очолив полковник Скорич. Загони повстанців (“левенців”) успішно діють і невдовзі звільняють від поляків більшу частину Поділля (у тому числі й подільське Подністров’я). Проте незабаром уряд Речі Посполитої кидає проти непокірних значні військові сили на чолі з польним гетьманом А.Сенявським. Той завдає поразок повсталим у боях під Меджибожем, Летичевом, Зіньковом та ін.³⁸ Переможці влаштовують дику розправу над населенням краю. За словами І.Мазепа, поляки по Дністру і по Південному Бугу *“...поміщають за колишній заколот народний, багатьох стратили, інших вішали, ще інших кидали на цвяхи або саджали на палю”*³⁹. За пропозицією пана Потоцького усім, кого підозрювали в участі у повстанні, відрізували ліве вухо і, за свідченням сучасника, таким способом було клеймовано до 70 тисяч осіб⁴⁰.

Коли розправа на півночі Поділля була закінчена і польські хоругви з’явилися на узбережжі Дністра, виявилось, що тут вже немає над ким чинити суд. Південні подністрианські полки, не тішучи себе надією перемогти сильного ворога, втікають за Дністер, а слідом за ними – осіле населення сіл, містечок та міст. Так, під керівництвом полковника Скорича (у Ю.Сіцинського, помилково, Ф.Шпака⁴¹) туди подалися мешканці Калюса, Рашкова, Старої Ушиці, Лоївської волості та ін. Молдавські власті охоче

приймали втікачів і сприяли їх переходу через Дністер. Все узбережжя Дністра від Жванця до Ягорлика обезлюдніло. Подільські магнати просили господаря (молдавського воєводу), щоб той керівників повстанців стратив у себе ж, а інших видав колишнім їх власникам. Але той не мав наміру позбуватись несподіваного збільшення числа підданих князівства і під різними приводами відмовлявся видавати втікачів⁴².

У лютому 1703 р. Сенявський проголошує загальну амністію колишнім учасникам повстання⁴³. У свою чергу, аби повернути своїх селян та міщан, пани проголошують значні строки “слобод” * (попри заборону свого ж сеймика)⁴⁴. Це подіяло: після того, як польські війська відійшли, населення подністровських населених пунктів починає повертатися на свою батьківщину.

В 40-60-тих роках XVIII ст. на Поділлі остаточно була узаконена панщина⁴⁵. Феодали поступово збільшували її термін, забирали в селян та міщан землю, обмежували їх права. Так, селяни Хребтіївського староства, що межувало з Калюським помістям, скаржилися, що їх посесор Козодовський (який мав свої володіння в Калюсі) відібрав у них “bardzo wiele pola ornego u lany”⁴⁶.

У середині XVIII ст. вже існував окремих Калюський ключ (м. Калюс та 3 села — Куражин, Радківці (сучасні Рудківці) й Орачинці (пізніше Гарячинці). Значний відсоток населення ключа становили молдавани⁴⁷. На 1747 р. він налічував 214 господарств, основною повинністю яких був чинш від 2 до 16 злотих і данина. У Калюсі вже існував фільварок, а тому треба думати, що певна частина селян відробляла панщину. Розмір чиншу у Калюському ключі був невеликим, проте селянське господарство теж було зовсім мале — на 214 господарств тільки 88 селян мали по 1-2 воли, через це вони й не могли обробляти великі наділи землі⁴⁸.

1769 р. під Калюсом (тут був зручний брід) через Дністер переправлялись російські війська під командуванням князя О.М.Голіцина⁴⁹(у ході наступу російської армії на Хотин під час війни з Туреччиною 1768-1774 років). Близько

* Слободами звалися поселення, жителі яких тимчасово звільнялися від усяких повинностей. Звідси так багато Слободок на сучасній географічній карті.

1775 р. містечко належало графу Станіславу-Щенсному Потоцькому, після Держкам, вільховецькому старості Мартіну Козебродському⁵⁰. Козебродський влаштував біля с. Вільхівця скляні гути (пізніше на їх місці виникли села Стара і Нова Гути) і першим став сплавляти по Дністру із Калюса плоти будівельного лісу, а також баржі із склом та борошном в Аккерман *⁵¹. Це, без сумніву, дуже сприяло економічному піднесенню придністровського містечка.

У другій половині XVIII ст. в Калюсі вже існувала досить велика єврейська громада (кагал), причому її чисельність швидко зростала. Так, якщо за переписом єврейського населення 1765 р. в містечку проживало 123 євреї, то на 1789 р. їх кількість уже становила 336 осіб⁵². На карті Баптіста Гомона (XVIII ст.), видрукуваній у Нюрнберзі, з населених пунктів сучасної Новоушиччини позначено тільки Калюс. На карті позначено й шлях, що вів від Калюса до Кам'янця⁵³.

В останній третині XVIII ст. становище Речі Посполитої значно ускладнюється. Попри те, що її роздирали зсередини міжфеодальні чвари, на неї ласо задивлялись володарі Пруссії та Росії, що активно втручалися у внутрішні справи польської держави.

У травні 1792 р. на територію Поділля увійшло 60-тисячне російське військо, а в січні 1793 р. Росія та Пруссія підписали конвенцію про поділ Польщі (вже другий). Царський маніфест від 27 березня 1793 р. оголосив про включення до складу Російської держави Правобережної України та частини Західної Білорусії⁵⁴. В історії містечка відкрилася нова сторінка.

ПРИМІТКИ

¹ Молчановский Н. Вказ. праця. — С. 384 (прим.); ТПЕИСК... — С. 981.

² Трубочанінов С.В. Історія Поділля та Південно-Східної Волині. Книга 2. — Кам'янець-Подільський, 1994. — С. 6.

³ Історія Української РСР: У восьми томах, десяти книгах. Т.1. — Кн. 2. — К., 1979. — С. 113-114.

⁴ Zrodla dziejowe. Polska XVI wieku pod wzgledem geograficzno-

* Сучасний Білгород-Дністровський.

statystycznym. T.VIII. Ziemia Ruskie. Wołyn i Podole. Opisanie przez A. Jablonowskiego. — Warszawa, 1889. — Т. XIX. — S. 341; ТПЕЙСК... — С. 981.

⁵ Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569) // Архив Юго-Западной России (далі АЮЗР). — Ч. VII. — Т. 2. — К., 1890. — С. 61.

⁶ Там само; ТПЕЙСК... — С. 981.

⁷ Владимирский-Буданов М.Ф. Вказ. праця. — С. 67-68.

⁸ Zrodla dziejowe... — S. 190.

⁹ Op. cit. — S. 224.

¹⁰ Владимирский-Буданов М.Ф. Вказ. праця. — С. 68.

¹¹ Трубочанінов С.В. Вказ. праця. — С. 28.

¹² Там само. — С. 26.

¹³ Субтельний Орест. Україна: історія. — К., 1993. — С. 137.

¹⁴ Грушевский М.С. Акты Барского староства XV-XVI в. // АЮЗР. — Ч. VIII. — Т. 1. — К., 1893. — С. 44.

¹⁵ Zrodla dziejowe... — S. 272.

¹⁶ ТПЕЙСК... — С. 981.

¹⁷ Zrodla dziejowe... — S. 190, 224.

¹⁸ ТПЕЙСК... — С. 981.

¹⁹ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 41.

²⁰ Там само. — С. 34.

²¹ Там само. — С. 31.

²² Там само. — С. 41.

²³ Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654). — К., 1975. — С. 149.

²⁴ ТПЕЙСК... — С. 981; Винокур І.С., Альошин О.М., Забашта Р.В., Петров М.Б. та ін. Буша: історико-краєзнавчі нариси. — Хмельницький, 1991. — С. 51.

²⁵ Там само. — С. 53-57.

²⁶ Крип'якевич І.П. Вказ. праця. — С. 514.

²⁷ АЮЗР. — Ч. VII. — Т. 2. — С. 504.

²⁸ Там само. — С. 506.

²⁹ Вердум Ульріх: Щоденник // Жовтень. — 1983. — № 10. — С. 102.

³⁰ Там само.

³¹ ТПЕЙСК... — С. 981.

³² Городские поселения в Российской империи. — Спб., 1864. — Т. 4. — С. 118.

³³ Степанков Валерій. Подільські опришки та їх боротьба з турецькою залогою Кам'янець-Подільського (осінь 1672-1674 рр.) // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля. Науковий збірник. — Кам'янець-Подільський, 1997. — Т. 1. — С. 72.

³⁴ ТПЕЙСК... — С. 981.

³⁵ Трубочанінов С.В. Вказ. праця. — С. 77; Його ж. Поділля в останній третині XVII ст. (До 325-ї річниці турецької облоги Кам'янець-Подільського) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. — Т. 1 (3). — Кам'янець-Подільський, 1997. — С. 226.

³⁶ Там само.

³⁷ Баженов Л.В., Винокур І.С. та ін. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. — Хмельницький, 1990. — С. 102.

³⁸ Там само. — С. 102-104.

³⁹ Цитую за: Костомаров Н. И. Мазепа. — М., 1992. — С. 142.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ ТПЕЙСК... — С. 981.

⁴² АЮЗР. — Ч. III. — Т. 2. — К., 1868. — С. 558-562, 567-570.

⁴³ Петров Н.И. Подолия: Историческое описание. Изд. при м-ве внутр. дел П.Н.Батюшковым. — С.-Петербург, 1891. — С. 154.

⁴⁴ АЮЗР. — Ч. III. — Т. 2. — С. 570-572.

⁴⁵ Маркина В.А. О характере эксплуатации крестьянства на Правобережной Украине во второй половине XVIII в. // Исторические науки. — М., 1961. — № 1. — С. 89.

⁴⁶ Там само. — С. 92.

⁴⁷ ТПЕЙСК... — С. 984, 992; Косміна Т.В. Сільське житло Поділля. — К., 1980. — С. 8.

⁴⁸ Маркина В.О. Про грошову і відробітну ренти на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. // УІЖ. — 1959. — № 2. — С. 37.

⁴⁹ ТПЕЙСК... — С. 981-982.

⁵⁰ Starożytna Polska pod względem historycznym, jeografycznym i statystycznym opisana przez Michala Balinskiego i Tymoteusza Lipinskiego. — Tom II. — Warszawa, 1845. — S. 956; ТПЕЙСК... — С. 982.

⁵¹ Там само. — С. 988.

⁵² Каманин И. Переписи еврейского населения в юго-западном крае в 1765-1791 гг. // АЮЗР. — Ч. V. — Т. 2 (Вып. 1-й). — К., 1890. — С. 34, 193 (прим.).

⁵³ Див. карту у фондах Музею Гетьманства, м.Київ.

⁵⁴ Баженов Л.В., Винокур І.С. та ін. Вказ. праця. — С. 110.

⁵⁵ Словарь Географический Российского государства. — М., 1804. — С. 174.

*Некоторые места над
Днестром так хороши, что
просят на полотно и с
нетерпением ждут даровитого
пейзажиста.*

Александр
Афанасьев-Чужбинский

Розділ III.

ПІД ВЛАДОЮ ІМПЕРІЇ РОМАНОВИХ (1793-1917 РР.)

Після приєднання Поділля до складу Російської імперії тут запроваджується новий адміністративно-територіальний устрій, реформування якого в цілому завершилось на 1804 р. Була утворена Подільська губернія, що поділялася на ряд повітів¹. Містечко Калюс увійшло до Ушицького повіту в якості волосного осередку. Спочатку центром повіту була Ушиця (тепер с. Стара Ушиця Кам'янець-Подільського району). Після перенесення у 1829 р. повітових установ до м. Літнівців, воно було перейменоване на Нову Ушицю, а колишня Ушиця (на Дністрі) стала зватися Старою Ушицею. Назву повіту – Ушицький – залишили без змін (“...во избежание напутанностей... а также в отвращение... перемен... по... картам”)². Проте й вона згодом трансформувалась, і повіт став називатися Новоушицьким.

На 1795 р. Калюс належав прикордонному судді Непомуцену Ліпінському, котрий володів також Гарячинцями та Рудківцями³. Відомо, що з 1809 р. в містечку якийсь час працювала єврейська друкарня⁴. Діяла також суконна мануфактура, на якій працювало у 1816 р. 17 осіб. Обсяг її виробництва за даними того ж року складав 766 аршинів сукна⁵.

Зростає поволі населення Калюса. Так, якщо 1802 р. в місцевій церкві було 135 прихожан чоловічої статі, то на 1819 р. ця цифра зросла до 304⁶.

А тепер зупинимось на історії самої церкви. Найдавніша церква в Калюсі, котру ще пам'ятали наприкінці XIX ст. місцеві жителі й існування якої не окреслюється конкретними хронологічними межами, була на місці більш давнього поселення, що знаходилось ближче до Дністра. Часті

повені річки, що затоплювали цю місцевість, змусили калюшан перенести поселення подалі від берега. Тоді ж була розібрана і маленька дерев'яна церква, що стояла там. Століття тому її місце було позначене кількома хрестами на могилах, що знаходились біля церкви.

Про інший храм, що існував в Калюсі у XVIII ст., відомо тільки те, що він був дерев'яним і стояв на місці пізнішого. За переказами, ця церква згоріла на свято Вознесіння 5 травня 1782 р. Ще до пожежі, за кілька метрів від цієї церкви, католиками було закладено костел, хоча їх налічувалося тоді в містечку не більше 50 осіб. Після пожежі уніатський єпископ П.Белянський видав у 1789 р. “*храмозданну*” грамоту на нову уніатську церкву на місці згорілої. З цього приводу виникло непорозуміння між уніатами і католиками, проте приєднання Поділля до Російської імперії розв'язало проблему просто. Закладений вже костел було передано православним, що закінчили будову в 1810 р. на свої кошти, причому вівтарна частина так і залишилася оберненою на захід. Цей храм на честь св. Архистратига Михаїла (кам'яний, хрестоподібний, одnobаневий, з ризницею і пономарнею при вівтарі)⁷ простояв аж до радянських часів, коли був знищений. В 1891-1892 роках зусиллями прихожан при церкві була збудована висока кам'яна дзвіниця (до цього дзвіниця була дерев'яною). До Калюської парафії була приписана дерев'яна трьохбанева церква с. Гарячинців (на честь св. Онуфрія), побудована на кошти прихожан у 1768 р.⁸

Приєднання Поділля до складу імперії Романових анітрохи не поліпшило становище українського населення (хіба що зупинився наступ католицизму), жорстка соціально-економічна експлуатація й надалі продовжувала існувати. На початку XIX ст. у краї спостерігається піднесення антикріпосницької боротьби. Так, значні заворушення сталися в 1818-1820 роках у селах Вільхівці, Стара Гута та Глимбівка Ушицького повіту. Селяни прогнали поміщиків і перерозподілили землю. Та всі ці виступи були придушені військовими підрозділами⁹.

Найбільш яскравою сторінкою антикріпосницької боротьби на Поділлі першої третини XIX ст. був рух під ке-

рівництвом народного месника Устима Кармалюка. З покоління в покоління жителями Калюса та Куражина переповідалася така легенда. Жила колись в Калюсі красива дівчина на ймення Маринка, котра палко кохала Кармалюка. У неї ж закохався місцевий пан і неодноразово пропонував вийти заміж за нього, але та все чекала Устима. Тоді пан вирішив силоміць взяти дівчину за себе, але та не далася, покінчивши життя самогубством.

Втім, краще надамо слово поету В.Василяшці, якого теж не залишила байдужим зворушлива легенда:

*Урочище Маринка. Ліс, яр, поле.
Ще темно; білий стовп, що був хрестом...
В чуже село гуртом ідем до школи
Під місяця скривавленим серпом...*

*Маринка смерті віддалась, не дукам, —
Пан задкував у старість, лють і страх.
Гнав бричку з лану: — ждала Кармалюка!.. —
Припав коліном до могили шлях.*

Між селами Калюс та Куражин є урочище під назвою Маринка, де б'є джерело кристалево чистої води, яка має (на думку тутешніх жителів) цілющі властивості. На шляху, що вів з Калюса до Куражина, ще в ХХ ст. було видно кам'яний хрест, котрий, як оповідають, був встановлений на місці трагедії. У радянський час хрест знищений при розширенні шляху; спроби відшукати його виявились марними.

Але чи має легенда якусь підґрунтя, чи опирається, хоч трохи, на історичні факти? Так! Відомий архівний документ (датований 9 грудня 1833 р.), у якому урядовець з особливо важливих доручень Візерський інформує ушицького земського справника про приїзд Кармалюка до м. Калюса і вимагає вжити заходи, аби спіймати його: *"...Відомий злочинець Кармалюк...відлучився у доручений вам повіт, де повинен знаходитись у своїх родичів, яких... має в м. Калюсі міщанина літинського шляхтича Шкварковського, який в недалекому минулому невідомо з якої потреби приїздив в с. Головчинці, звідки Кармалюк родом... Вжити заходи для спіймання такого... відомого злочинця... обшуку будинку*

Шкварковського...". Шкварковський (або Сіварський) був одружений із сестрою Кармалюка і жив у м. Калюсі "на чинші" літинського поміщика¹⁰. Відомо, що в Кармалюка було дві сестри і одна з них звалася Марією¹¹. Чи ж не вона причетна до появи легенди? Правда і вимисел переплелись в такий химерний клубок, що тепер годі відшукати, де закінчується перше і починається друге.

У 1836 р. син Непомуцена — Ян Ліпінський, наробивши боргів, змушений був продати Калюське помістя Вікентію Антоновичу Сарнецькому¹². Це був типовий поміщик, що нещадно експлуатував своїх кріпаків, змушуючи їх працювати навіть у день храмового свята¹³. Калюський священик С.Костецький якось заступився за селян і пожалівся в ушицьке духовне правління. Та хоч Сарнецького неодноразово штрафували за це, він і надалі змушував своїх кріпаків працювати у свята. У поміщика-католика, мабуть, була ненависть до Російської держави і ностальгія за часами Великої Польщі. Навіть свого сина він назвав ім'ям ворога Росії — Наполеоном. У 1836 р. Вікентій без дозволу властей почав будувати біля свого палацу костел. Реакція влади не забарилася: костел був знесений, а самого Сарнецького заслали на 3 роки до Саратовської губернії¹⁴.

На середину ХІХ ст. у Калюсі проживали 33 католики (5 дворів), 861 особа православного віросповідання (131 двір), та 1900 євреїв (176 дворів)¹⁵. Через 10 років (1860 р.) етнічно-релігійна структура населення містечка стала такою: католиків вже було 27 осіб (6 дворів), православних — 970 осіб (145 дворів), євреїв — 1908 осіб (200 дворів)¹⁶. Спостерегаємо, отже, стійке домінування єврейського населення.

Маніфест Олександра ІІ від 19 лютого 1861 р. поклав початок довгоочікуваній селянській реформі, що ліквідувала кріпацтво в імперії. Але царський уряд зробив усе можливе, аби реформа якнайменш болісно зачепила інтереси землевласників. Селяни одержали особисту свободу, та ще далеко їм було до свободи економічної. Вони отримували право викуповувати в поміщика землю, але за ціну, що значно перевищувала її ринкову вартість. До укладення викупної угоди з паном селяни вважалися тимчасовозобов'язаними й за користування землею щороку мусили

сплачувати оброк, розмір якого в Калюському помісті становив з десятини* 3 крб. 30 коп.¹⁷ Викупні договори оформили 142 селянські господарства, з яких тяглих (ті, що мали робочу худобу) — 26; піших (не мали худоби) — 50 і городників — 67¹⁸. У липні 1867 р. Головне Викупне Управління дозволило 365 главам селянських сімей Калюса надати за землю, котру ті викупували (більше 461 десятин), викупний кредит на суму 11647 крб. 50 коп. Щоб розрахуватися з державою, калюські селяни гуртом мали сплачувати щорічно (протягом 49 років) 758 крб. 85 коп.¹⁹ Селяни просили надати їм можливість викупити також землю на острові (поблизу містечка, на Дністрі), якою вони володіли здавна і мали там сади, конопляники і капустаки. Та марно, поміщик не дозволив²⁰.

На початку 60-х років XIX ст. в Калюсі побував відомий етнограф О.С.Афанасьєв-Чужбинський, який залишив нам колоритний опис придністровського містечка:

“Раніше воно звалось містом, на яке й схоже добротними будовами, що оточують ринкову площу... в Калюсі можна купити недорого які завгодно товари... це пояснюється тим, що місцеві євреї мають зносини з Хотином і Бричанами, головними складами контрабанди. Господар, в якого я зупинявся, розповідав, що Калюс раніше славився своєю торгівлею, і що тепер немає і половини тієї діяльності, якою кипіло місто, але не міг пояснити причини занепаду. Втім, євреї кажуть по-іншому: за їх словами Калюс справді не виявляє попередньої діяльності, але обіг капіталу ледь не збільшився. Взагалі, в цьому глухому куточку торгівля покрита темрявою (тут натяк на контрабанду, що процвітала у Калюсі в цей час. — Авт.)²¹.

Повертаючись із Калюса через Непоротів, при виїзді я був приємно здивований неочікуваним видовищем. На Бесарабському березі, на окремій скелі привиділось мені красиве містечко, чи, принаймні, кілька красивих будівель з великими вікнами і різнокольоровими дахами.

Я подивився в бінокль і... побачив на скелі декорацію. Це була витівка попереднього власника Калюса, якому прийшла фантазія розмалювати скелю... Пізніше мені розповідали, що

* 1 десятина = 1,09 га.

це зроблено було заради краси виду із вікон палацу; інші ж запевняли, що багатий пан викинув таку штуку задля містифікації”²².

“Нема тепер того ліса, тих дубів, порубали пани ті “корабельні році” на “бальчоси” (корабельні балки), на клепки, які спроваджували до Дністрової пристані, до Калюса...— згадує в автобіографії Ю.Сіцінський. — До Калюса, бувало, возили також збіжжя — пшеницю, жито та ін. Потім транспорти прийняли другий напрямок — на залізну дорогу — до Деражні, сюди возилося збіжжя, клепки і “галки” (фосфорити)²³.

В містечку діяла пристань, що була однією з найбільших (поруч з Жванецькою та Могилівською) у Подільській губернії. З 1862 по 1867 р. на ній навантажувалось в середньому 445000 пудів хліба. У 70-х — на початку 80-х років середня вартість товарів, вивантажених на калюській пристані становила 20% від вартості товарів, вивантажених в Подільській губернії²⁴. На вантажних роботах підробляли місцеві селяни.

1867 р. маєток Калюс був проданий Наполеоном Сарнецьким (йому він дістався у спадок від батька) надвірному раднику Пилипу Єгоровичу Скриванов²⁵. Новий власник жив у Петербурзі, віддавши маєток в оренду купцю Юдку Фукельману²⁶. Проте невдовзі радник десь заборгував кругленьку суму грошей і, незважаючи на продаж під зруб досить великого (1200 десятин) калюського лісу за 100 тис. крб.²⁷, кардинально поліпшити своє матеріальне становище не зміг й утік невідомо куди. Після цього якийсь час маєток перебував під дворянською опікою, поки не був викуплений 1875 р. князем В.Д.Дабіжею²⁸.

У 1871 р. в містечку відкрилось міністерське однокласне народне училище²⁹ (до цього тут була церковно-приходська школа, в якій навчалось 1870 р. 6 хлопчиків)^{30*}. В училищі на 1888 р. викладали два вчителі й навчалися 44 учні (36 хлопчиків і 8 дівчаток)³². З 1897 р. стала діяти ще й церковна школа грамоти для дівчаток³¹. Як не дивно, функціонування освітніх закладів у Калюсі спричинило неабиякий міжетнічний конфлікт його мешканців. Справа в

* Церковно-приходська школа в Куражині була заснована в 1888 р.³⁹

тому, що євреїв не дозволяли приймати до навчальних закладів. Така дискримінація, закономірно, озлоблювала єврейське населення проти ні в чому не винуватих дітей православних. Замість того, щоб дозволити єврейським дітям навчатися разом з православними, власті зберігали статус-кво і судова *“Справа про неприязні взаєностосунки між учнями народного училища і єврейською молоддю Калюса...”* тягнулась аж 14 років (1899-1912)³². Та в цілому взаємини між євреями і православними в Калюсі були добросусідськими. Більше ніяких серйозних міжетнічних конфліктів тут не було.

1879 р. була відкрита Калюська поштова станція, а потім і телеграфне відділення; містечко мало власну аптеку³³. Крім церкви, в ньому функціонували синагога й три єврейські молитовні будинки³³.

У навігацію 1886 р. на Калюській пристані було повантажено та відправлено в Одесу товарів (з них пшениці — 1600 пудів, тютюну — 496 пудів, сливи — 800 пудів) на суму 37618 крб.³⁴ За 1887 р. новий власник Калюського маєтку, Санкт-Петербурзький купець Крістіан Осипович Радунський, мав з нього 8200 крб. прибутку³⁴. Калюські селяни просили Подільський Губернський Розпорядний комітет дозволити їм побудувати на Малому і Великому Берегах паромні переправи. Радунський наполягав на тому, щоб будівництво не було дозволене, мотивуючи це тим, що в паромках немає потреби, оскільки селяни нібито можуть користуватися поміщицьким паромом безкоштовно. Але, мабуть, це не відповідало дійсності, і селянам було дано дозвіл на спорудження переправ³⁵. Таким чином, наприкінці XIX ст. в містечку вже діяли три паромні переправи.

На кінець XIX ст. Калюс залишався досить значним економічним центром в регіоні, хоча після проведення гілки залізниці до Деражні (а отже, й змін у напрямках транзитної торгівлі) його торгівельне значення різко зменшилося. Спостерігається й деяке зменшення кількості населення Калюса — з 2884 (у тому числі 1806 євреїв) осіб у 1888 р. до 2692 — в 1891 р.³⁵, але це тривало недовго. Тут працювали вальцевий і звичайний водяні млини (на р. Калюс) та ви-

нокурний завод³⁶. 1894 р. на полях містечка росло 18 тисяч кущів винограду; вино тут продавалося по ціні від 1 до 2 крб. за відро³⁷. Через кожні два тижні (по вівторках) у Калюсі відбувались великі ярмарки³⁸. На 1891 р. жителів Калюса й навколишніх сіл обслуговував 91 торгівельний лоток³⁹ (торгівлею займалися в основному євреї). Головними заняттями калюсівчан були землеробство (зокрема вирощування тютюну), рибальство (особливо в *“придністровських виселках”* — Малому та Великому Берегах), та ремесла. Всього на 1888 р. тут налічувалося 86 ремісників³⁶. Особливо багато було в містечку чоботарів та бондарів⁴⁰. Шафи і стільці, що виробляли в Калюсі та сусідньому Вільхівці, були відомі далеко за межами Ушицького повіту⁴¹. В пошуках роботи дехто з мешканців Калюса відправлявся до сусідньої Бессарабської губернії⁴², хтось займався видобутком гальки⁴³. Гальку, що містить в собі багато фосфору, використовували в сільському господарстві як добриво (після механічного помолу, порошок з неї розсипали по полі). Придністровське містечко мало два передмістя — Бабинець і Антоніні (пізніше — Антонівка).

У перший рік нового, XX століття в Калюсі нараховувалось 1365 православних, 1324 євреїв та 33 католики⁴⁴. В самому кінці XIX і, особливо, на початку XX ст., населення містечка напрочуд стрімко зростає. Так, якщо на 1893 р. тут проживало 2692 особи (390 дворів)⁴⁵, то на 1905 р. чисельність жителів Калюса вже сягала 5248 осіб (970 дворів)^{46*}. Для порівняння: у Новій Ушиці 1905 р. налічувалось 6970 мешканців⁴⁷. На початку нового століття Калюсом (а також сусіднім Куражином) володіла генеральша Ульм Гульсум-Сенд Гіреївна Шейх-Алі. Як і попередні власники містечка, сама вона жила в Петербурзі, віддавши маєток в оренду дворянину Станіславу Сигізмундовичу Рожицькому⁴⁸. Пізніше маєток став власністю Михайла Єгоровича Крупенського**.

* За досить короткий час помітно збільшилося населення сусіднього Куражина — з 969 жителів у 1893 р. до 1111 у 1901⁶⁰.

** В шкільному музеї с. Куражин зберігся оригінал копії на ділянку землі, *“вимежованої з дачі маєтку “Калюс”, володіння дворянина М.Є.Крупенського”* від 1910 р.

Якщо вищезгадані землевласники не збереглися в пам'яті поколінь, то до сьогодні жителі Нової Ушиці, Хребтієва, Куражина, інших населених пунктів Новоушицького району з гордістю згадують про те, що з їхнім рідним чудовим краєм пов'язана доля знаменитого роду Патонів, яскравим представником якого тепер є всесвітньо відомий український вчений, академік Борис Євгенович Патон, котрий більше сорока років успішно очолює Національну академію наук України як її президент.

Наприкінці XIX ст. саме цей мальовничий куточок Подільського Придністров'я обрав для заснування родинного маєтку і постійного місця проживання колишній консул Російської імперії у Франції, уродженець Вознесенська Херсонської губернії, Оскар Петрович Патон. Володів він маєтностями в Новій Ушиці, Хребтієві та Малій Шурці Новоушицького повіту.

Справу батька, Оскара Петровича Патона, як землевласника, володаря маєтку, продовжив у дореволюційний час його син — Михайло Оскарович. Про нього, як і про його батька, у місцевих старожилів залишилися добрі спогади. Він був розумним, працьовитим, щирим. У Хребтієві добував батькову садибу, виплекав великий (на 7 десятин), з рідкісними породами дерев сад з пасікою. Не тільки на орних землях, але й на тих, які раніше пустували, вирощував виноград, зернові і овочеві культури.

Михайло Оскарович поважав селян, які в нього працювали, всіляко допомагав їм, а також їхнім дітям, яких особисто навчав грамоти у школі, збудованій у Хребтієві на панські кошти⁵⁷. М.О. Патон проживав певний час і в самому Калюсі, зокрема, в 1903 р.⁶¹ Офіцером Михайлом Оскаровичем Патонем на Хребтіївському православному кладовищі було збудовано каплицю на могилі його батька — Оскара Петровича⁵⁸. У буремні роки громадянської війни Михайло став жертвою банди грабіжників.

Відомим на весь світ інженером, ученим в галузі електрозварювання і мостобудування став син Оскара Петровича — академік Євген Оскарович. Саме в маєтку батька він познайомився з Наталею Вікторівною — сестрою дружини Михайла, про що пише І.Малишевський в біографічному

романі „Міст через три життя”. Незабаром вони одружилися і в них народилися два сини — Володимир і Борис, які стали відомими українськими вченими.

Незважаючи на реформу 1861 р., повністю розв'язати селянське питання царському уряду не вдалося. Становище робітників в Російській імперії теж було далеко не найкращим. Нагромадження соціального невдоволення врешті-решт призвело до вибуху Російської революції 1905-1907 років. Не минула вона і Поділля. Тут особливо болісною була проблема аграрного перенаселення. В Ушицькому повіті, наприклад, одне селянське господарство мало в середньому тільки 2,8 десятин землі⁴⁹. Безвихідні злидні змушували селян підніматись на боротьбу. Так, доведені до відчаю свавіллям місцевої влади, 9 липня 1906 р. селяни сусіднього з Калюсом Куражина, прибувши в панську економію, стали вимагати підвищення заробітної платні і поліпшення умов праці. Отримавши відмову, група страйкарів (100 осіб) відправилась у поле, маючи намір розігнати робітників, що там працювали. Але селяни раптово були оточені драгунами та поліцейськими стражниками, які без будь-яких попереджень почали рубати селян шаблями. Селяни витримали натиск та мужньо вступили в бій, завдаючи їм ударів камінням і палицями. Як повідомляв подільського губернатора повітовий справник, місцевий пристав, урядник та всі стражники і їх коні були побиті камінням⁵⁰.

З великими труднощами царат зумів на деякий час відвернути загрозу повалення загниваючого режиму, проте, як з'ясувалося пізніше, ненадовго.

1914 р. почалася I Світова війна, в яку з самого початку була втягнута Росія. Війна вимагала величезних як людських, так і матеріальних ресурсів. Багатьох чоловіків з Калюса забрали на фронт. Для військових потреб був вирубанний дубовий ліс у Калюському церковному хуторі⁵¹ (зараз урочище Футір неподалік с. Куражина).

Кровопротитна затяжна війна і без того загострила вкрай хитке становище царського трону, який уже майже ніхто не підтримував.

ПРИМІТКИ

¹ Хоптяр Ю.А. Адміністративно-територіальний поділ та загальне управління Правобережною Україною (кін. XVIII – поч. XX ст.) // Творчі вершини вченого / Збірник наукових праць до 60-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора М.Г.Кукурудзяка. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С. 183.

² Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – К-ПМДА). – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 2 зв.

³ Marczynski W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. – Т. 1. – Wilno, 1820. – S. 262; Starozytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez Michała Balinskiego i Tymoteusza Lipinskiego. – Tom II. – Warszawa, 1845. – S. 956.

⁴ Огієнко І.І. Історія українського друкарства – К., 1994. – С. 366, 399.

⁵ Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Текстильне виробництво. – К., 1960. – С. 112.

⁶ К-ПМДА. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 6807. – Арк. 48; Спр. 7053. – Арк. 49.

⁷ ТПЕЙСК... – С. 982.

⁸ Там само.

⁹ Баженів Л.В., Винокур І.С. та ін. Вказ. праця. – С. 124.

¹⁰ Устим Кармалюк / Зб. док. – К., 1948. – С. 192.

¹¹ Вовкодав В.П. Родовід Устима Кармалюка // Тези доповідей наукової конференції “Народний герой Устим Кармалюк (до 200-річчя від дня народження)”. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 34-35.

¹² ТПЕЙСК... – С. 982.

¹³ К-ПМДА. – Ф. 591. – Оп. 2. – Спр. 92. – Арк. 21.

¹⁴ ТПЕЙСК... – С. 982.

¹⁵ К-ПМДА. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 8074. – Арк. 134 зв. (Підрахунки наші).

¹⁶ Там само. – Спр. 8521. – Арк. 144 зв. (Підрахунки наші).

¹⁷ Там само. – Ф. 112. – Оп. 2. – Спр. 2736. – Арк. 36 зв.

¹⁸ Там само. – Арк. 67.

¹⁹ Там само. – Арк. 79.

²⁰ Там само. – Арк. 73 зв.-74.

²¹ Там само. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1336. – Арк. 12-13.

²² Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Ч. II. Очерки Днестра. – С.-Петербург, 1863. – С. 203.

²³ Сіцинський Ю. Про обставини мого життя (Автобіографічне) / Публікацію підготував М.Мошак // Подільське братство. Інформаційний вісник. – Хотин, 1993. – №3. – С. 31.

²⁴ Жалоба І.В. Судноплавство по Дністру в районі Могилева // Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція: матеріали та доповіді. – Могилів-Подільський, 1996. – С. 53.

²⁵ ТПЕЙСК... – С. 982.

²⁶ К-ПМДА. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1557. – Арк. 2.

²⁷ Там само. – Спр. 2421. – Арк. 5 (копія).

²⁸ ТПЕЙСК... – С. 982.

²⁹ Там само.

³⁰ К-ПМДА. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 9829. – Арк. 16 зв.-17.

³¹ ТПЕЙСК... – С. 982.

³² К-ПМДА. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 9202. – Арк. 1-16.

³³ Słownik Geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1882. – Т. III. – S. 710; ТПЕЙСК... – С. 982.

³⁴ К-ПМДА. – Ф. 112. – Оп. 2. – Спр. 18818. – Арк. 638.

³⁵ Там само. – Оп. 1. – Спр. 1180. – Арк. 7-8 зв.

³⁶ ТПЕЙСК... – С. 980.

³⁷ Обзор Подольской губернии за 1894 год. – Каменец-Подольск, 1895. – С. 26, 28.

³⁸ Крылов А. Населенные места Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1905. – С. 494.

³⁹ К-ПМДА. – Ф. 112. – Оп. 2. – Спр. 18818. – Арк. 856 зв.

⁴⁰ ТПЕЙСК... – С. 980.

⁴¹ Дубина Г.П., Мамалига А.І. Народні промисли подільського села в другій половині XIX ст. // Тези доповідей наукової конференції “Проблеми етнографії Поділля”. – Кам'янець-Подільський, 1986. – С. 120.

⁴² ТПЕЙСК... – С. 980.

⁴³ Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – С.-Петербург, 1898. – Т. XXIV. – С. 234.

⁴⁴ ТПЕЙСК... – С. 980. (Підрахунки наші).

⁴⁵ Гульдман В. Населенные места Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1893. – С. 187.

⁴⁶ Крылов А. Вказ. праця. – С. 494.

⁴⁷ Там само. – С. 484.

⁴⁸ Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1903. – С. 853.

⁴⁹ Баженів Л.В., Винокур І.С. та ін. Вказ. праця. – С. 184.

⁵⁰ Лещенко Л.Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період Революції 1905-1907 рр. – К., 1955. – С. 160.

⁵¹ К-ПМДА. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 10808. – Арк. 1-9.

⁵² Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1888. – С. 567.

- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ Там само. — С. 389 (табл.).
- ⁵⁵ Там само. — С. 567; К-ПМДА. — Ф. 112. — Оп. 2. — Спр. 18818. — Арк. 856 зв.
- ⁵⁶ Гульдман В.К. Справочная книжка... — С. 567.
- ⁵⁷ Дякую за інформацію директору Новоушицького краєзнавчого музею Войт М.І.
- ⁵⁸ ТПЕЙСК... — С. 964.
- ⁵⁹ Там само. — С. 985.
- ⁶⁰ Там само. — С. 984; Гульдман В. Населенные места... — С. 245.
- ⁶¹ Гульдман В.К. Поместное землевладение... — С. 890-891, 894.

*...Дністровське сине море — наче сльози,
Краса на цвинтарі надій, поем.
Де “вічний Калюс” зник, левад чорнозем,—
Над втопленою пам’яттю пливем...*

Василь Василяшко

Розділ IV.

КАЛЮС ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 Р. І КІНЕЦЬ ЙОГО ІСНУВАННЯ

У лютому 1917 р. в Росії відбулася революція, в результаті якої в імперії було повалено владу останнього царя династії Романових — Миколи II, а в Україні йшов процес державотворення. Автор не буде втомлювати читача детальною розповіддю про події 1917-1920 років, котрі кинули Україну (а з нею і наш край) у вир затяжної громадянської війни. Відзначимо лише, що це був час, коли з калейдоскопічною швидкістю (особливо на місцях) змінювалася влада: Тимчасового уряду і більшовиків, Центральної Ради, гетьмана Скоропадського і австро-німецьких військ, Директорії та численних “отаманів”. Всюди панував хаос. Останній власник Калюського маєтку німець Роберт Карлович Зуковський утік до Німеччини, а сам маєток був пограбований селянами¹. 18 жовтня 1917 р. ушицький повітовий комісар у телеграмі міністру внутрішніх справ (представники влади Тимчасового уряду) доповідав таке: *“По всьому повіту йде винищення лісів, селяни виїздять цілими селами... рубають ліси... міліція і війська не діють. Почалися захоплення земель... сільські комітети, що змінюються щоденно, не зважають на закони і своїми постановами відмінюють рішення не тільки суду, але й Сенату”*². У січні 1918 р. подільський губернський комісар доповідав секретарю внутрішніх справ (чиновники Української Центральної Ради): *“Повітова управа (Ушицька. — Авт.) сидить без грошей... в міліції немає порядку, не слухають, кидають роботу... суд не судить...”*³. Після окремих спроб підрозділів Директорії утвердити свою владу в м. Калюсі тут проти них 2 травня 1920 р. спалахнуло велике селянське повстання. У містечку зібралось близько 6 тис. повстанців, які за-

хопили у військ Директорії 4 гармати і 2 кулемети⁴. Вищевказані факти свідчать про те, що надійної опори на місцях не мала жодна політична сила; панували анархія і беззаконня.

У травні-червні 1920 р. в Ушицькому повіті була проголошена радянська влада, організувались повітовий і волосні ревкоми⁵. У серпні цього ж року Калюським волревкомом у місцевого населення було реквізовано 93 тис. крб.⁶ 21 вересня Новоушицький повіт був підпорядкований військам Директорії⁷, а вже 15 листопада 1920 р. тут було відновлено радянську владу⁸. Напередодні, 14 листопада, в Калюсі відновив свою діяльність ревком, а 16 листопада тут почав функціонувати волосний комнезам⁹ (голова – Я.М.Вашеняк, пізніше – Г.Войтенко¹⁰). Весь склад волвиконкому (голова – З.А.Дехтяров, пізніше – А.Пустовський¹¹) складався із *“найбіднішої і найсвідомішої частини селянства”*¹². П’ять калюських міліціонерів були *“дуже слабкою опорою радянської влади”*¹³; в районі містечка чинились різні беззаконня¹⁴. На 1921 р. у Калюсі проживало 4223 особи¹⁵. Поступово в ньому налагоджувалося мирне життя. Кількість населення по Калюській волості (площа її 163,4 кв. версти) становила 14973 особи¹⁶. До неї входили такі населені пункти: містечка Калюс та Вільховець, села – Рудківці, Куражин, Хребтіїв, Івашківці, Мала Шурка, Пилипи Хребтіївські, Джурджівка, Глимбівка, Ставчани, Стара Гута, Маціорськ¹⁷.

У березні 1921 р. на X з’їзді РКП(б) було прийнято нову економічну політику (замість політики воєнного комунізму), яка дещо покращила життя населення містечка. Та все одно воно було нелегким. Делегат від Калюської волості заявляв на 3-му з’їзді рад Новоушицького повіту (25-27 листопада 1921 р.), що *“в волості великий неврожай, хліба немає...”*¹⁸. В 1923 р. у Калюсі були денационалізовані маслобійня, завод мінеральних вод та 3 млини¹⁹. З 1922 р. почала діяти єврейська трудова школа²⁰, в якій навчалося на 1925 р. 127 учнів. В українській школі того ж року навчалося тільки 49 учнів. Грамотність населення була надзвичайно низькою. Так, на 1925 р. у Калюському районі налічувалось 14022 неписьменних²¹.

Постановою ВУЦВК від 7 березня 1923 р. повіти Украї-

ни, у тому числі Поділля, ліквідовувалися. Був утворений Кам’янецький округ у складі Новоушицького, Калюського та ін. районів²². Однак невдовзі, за новою постановою ВУЦВК (від 3 червня 1925 р.), Калюський район був ліквідований, а його територія приєднувалася до Новоушицького району. Калюс став рядовим центром сільради²³. В 1924 р. тут почало функціонувати споживче товариство *“Хвиля революції”*²⁴, працювали також медамбулаторія та сезонні дитячі ясла, лазня²⁵. На цей рік у Калюсі вже існував комсомольський осередок, що налічував 20 осіб²⁶. 1925 р. територію Поділля загалом і Калюського району зокрема охопив голод. Він не був таким масштабним, як голод 1932-1933 років, але випадки опухання і смерті серед незаможників були відомі. Фіксувалося, що в селах Маціорську, Вільхівцях, Новій і Старій Гуті Калюського району *“население ощущает острую нужду в хлебе”*²⁷. У другій половині 1925 р., у зв’язку з політикою коренізації, в містечку була утворена (крім української, що продовжувала діяти) єврейська сільрада²⁸. Дещо пізніше, на початку 1930 р., Новоушицьким адмінвідділом було зареєстровано статут Калюської єврейської громади під назвою *“Зальманя”*²⁹. З 1918 по 1940 р. Калюс був прикордонним містечком (у названий період Північна Буковина входила до складу Румунії, і кордон між Румунією та СРСР проходив по р. Дністер), тому в самому населеному пункті і поблизу нього були споруджені казарми та військово-інженерні споруди прикордонної застави. Найближчою до калюської була застава на Великому Березі (*“Ластівка”*).

Ще у серпні 1922 р. на Малому Березі виникло сільсько-господарське кредитне кооперативне товариство *“Труд”*, що об’єднувало 16 господарств³⁰. Проте, до кінця 20-х років в Калюсі колгоспів не було. На початок 1928 р. у містечку вже діяло товариство спільного обробітку землі (ТСОЗ, різновид колгоспу) *“Хлібороб”*. Воно об’єднувало лише 10 господарств і мало 28,8 га землі³¹. У грудні 1928 р. організовується ще одне ТСОЗ – *“10-й Жовтень”*, яке об’єднало 104 селян (з них 5 середняків і 99 бідняків)³². Наступного року обидва колгоспи об’єдналися в один – *“10-й Жовтень”*³³. У 1929 р. у волосному центрі працювала тютюнова

фабрика (належала артілі “Придністровський тютюновик”³⁴), було відкрито виноробний пункт та збудовано плодосушарку³⁵.

Після публікації 7 листопада 1929 р. статті Сталіна “Рік великого перелому” (в ній стверджувалося, що нібито основна маса селянства пішла у колгоспи), уряд СРСР взяв курс на суцільну колективізацію країни. Новоушицький район характеризувався як “район масової колективізації”, за планом на 1929/30 роки він мав бути колективізований найбільше серед усіх районів Кам’янець-Подільського округу – на 90%³⁶. Місцева влада засобами адміністративного тиску стала швидко заганяти селян у колгоспи, що росли, мов гриби в лісі. В районі були утворені три національні єврейські колгоспи: в Ново-Сталіно (Новій Ушиці, ім. III-го Інтернаціоналу), Заміхові (“Боротьба”) та Калюсі (ім. Леніна)³⁷. На 1 жовтня 1929 р. у Калюсі із 434 господарств було усуспільнено тільки 113 (26%). На одне селянське господарство припадало трохи більше 2 га орної землі³⁸. За допомогою карально-репресивних заходів до 5 грудня цього ж року в населеному пункті було колективізовано уже 340 господарств (78%)³⁹.

Синхронно з колективізацією радянська влада проводила кампанію “розкуркулення” селянства. Куркулів (а до цієї вкрай розпливчатої категорії могли потрапити й особи, які мали пару коней)* в кращому випадку чекала депортація на північ Росії, в гіршому – просто фізичне знищення. Заможний селянин ще міг врятуватись у тому випадку, коли він одразу ж подавав заяву про вступ до колгоспу (як це зробив мій прадід – Василь Погомій: нажите в непиські 20-ті роки добро він майже все змушений був

* Так, наприклад, із с. Куражина за межі України було вислано 4 сім’ї розкуркулених селян. У власності куркуля Хребтнівського П. було 2 коня, 1 корова, кірат, молотарка; Лук’янова В. – 2 коня, 1 корова, будівлі. Кордонський В. мав 2 коня, 2 корови, віз, плуг. Мотивом розкуркулення цих селян було “вороже ставлення до заходів радянської влади”. Загалом Новоушицький райвиконком подав списки на вислання з району 107 родин¹⁰⁵, хоч до категорії куркульських було віднесено 223 господарства (всього в районі налічувалось 11157 господарств)¹⁰⁶.

віддати до колгоспу). Та більшість з них чекала лиха доля. За свідченнями старожилів, у Калюсі в цей час було розкуркулено й репресовано Богослова Т., Вашеняка І.А., Вашеняка П., Вознюка А.Т., Золотоноса К., Золотоноса М.Т., Кам’янчука А., Крайчака Д.П., Мазура Ф., Московчука В., Сусяка А.Г. На Великому Березі: Дейбук П., Дейбука Я.Т., Ясніцького В.П.; на Малому Березі – Бурденюка Г.М., Маковійчука О.С., Молокопій Д.⁴⁰

Насильницьке запровадження колгоспної системи викликало сильний опір селянства. Заколоти селян відбулися і в Ново-Сталінському (сучасний Новоушицький) районі Кам’янець-Подільського округу⁴¹. Особливо частими були так звані “бабські бунти”, оскільки жінки традиційно доглядали худобу і тому особливо болісно переживали, коли їх Лиску чи Калинку тягли до колгоспу. На пленумі Кам’янець-Подільського Окргосподарсоюзу (січень 1930 р.), зокрема, відзначалось таке: “...спостерігається низка випадків, коли жіноцтво, як сама відстала частина села завдяки своїй невідомості та під впливом агітації кулака, стає на перешкоді до масової колективізації...”⁴². Проте селянський рух набрав такої сили, що партійне керівництво налякалось, аби він не переріс у справжню селянську війну, як це мало місце у 1918-22 роки. Щоб відвернути загрозу існуванню режиму, вирішено було призупинити процес “закручування гайок”. 2 березня 1930 р. у газеті “Правда” з’явилася стаття Сталіна “Запаморочення від успіхів”, в якій лицемірно засуджувалось порушення принципу добровільності вступу селян до колгоспів і вся відповідальність за порушення перекладалась на місця. Розгубленістю місцевої влади скористалося селянство, що масово почало виходити з колгоспів. В Калюсі на 1 квітня відсоток колективізованих селянських господарств складав вже всього 30%, в с. Рудківцях на той же час – 3,2%⁴³. За сухими статистичними даними все ж добре видно “неколективістські” настрої селянства, на які, втім, ніхто не зважав. Невдовзі влада відновила “битву за усупільнення”, і селяни знову були затягнуті в колгосп, цього разу остаточно.

Позитивним моментом колективізації була спроба держави механізувати село. Тоді в Калюсі вперше з’явилися

трактори (американські “фордзони”). Першими трактористами в містечку були Кандеєва Тетяна, Мазур Павло, Погомій Іларіон⁴⁴.

В 1930 р. у калюському клубі почала працювати стаціонарна кіноустановка⁴⁵. Цього ж року було заплановано побудувати в містечку “будинок відпочинку-санаторій з переважним лікуванням сухотних” міжокругового значення. В Калюсі були всі умови для цього: можливість відремонтування зруйнованих колишніх поміщицьких будинків, хороші місця для пляжів, сосновий парк і чудовий мікроклімат⁴⁶. Проте, курорт так і не був побудований. Для жителів містечка незабаром першочерговою стала проблема виживання, а не лікування й відпочинку.

У 1932-1933 роках Україну вразив страшний голод. Він був штучним і став логічним наслідком непосильних хлібозаготівель, які звалила держава на селян. Про штучність голоду свідчать такі дані врожайності по Новоушицькому району⁴⁷.

1933 р.

Назва культури	Площа в га	Врожайність з га	Валовий збір в цнт
жито	10343	12,0	124116
пшениця	9136	13,5	123336

1934 р.

жито	9473	7,0	66317
пшениця	10717	7,3	78015

Вищеназвані цифри вказують на те, що врожайність 1933 р. значно перевищувала врожайність 1934 р.

Архівні дані свідчать, що голод 1932-1933 років у прикордонних населених пунктах не набув таких великих масштабів, як в інших. Щоб не допустити просочування за кордон інформації про голодомор, радянська влада зменшила обсяги хлібозаготівель восени 1932 р. у прикордонних районах (у т.ч. Новоушицькому). Але й тут голодомор був страшним. Станом на 17 травня 1933 р. в Новоушицькому районі голодували населені пункти 11 сільрад⁴⁸.

“У 1933-му за трудовень не давали нічого. Але люди йшли на роботу в колгосп, бо там давали поїсти 100 гр. хліба і

черпак “борицу” (баланда з вареного буряка і житньої затирки)” – пригадує колишній житель с. Калюса Яровий І.П. (1907 р. народж.). “Ми з чоловіком тільки побрались. Було у нас в хаті трохи кукурудзи, але, поки нас не було вдома, активісти забрали все”, – свідчить Величко Г.М. (1914 р.н.). Старожили пригадують, що у Калюсі від голоду тоді померли Ковальський Олександр, Криворучки Павло і Микола, Лисийчуки Никифор і Симон, Никоренко Ганна, Погомії Іван та Наталія, Просніцький Федір, Яцентюк Василь. На Великому березі: Дунаєвські Антон та Варвара⁴⁹. Це, звичайно, далеко не повний перелік; люди вимирали по селах десятками й сотнями. Житель с. Нова Гута (6 км від Калюса) Рурінкевич М.І. свідчить: “...Наше село мале, то в нас від голоду померло 10 чоловік. А по сусідніх селах вимирали половина людей”⁵⁰.

В 30-х роках по всій країні йшла грандіозна за своїми масштабами кампанія нищення храмів. Оскільки радянська ідеологія розходилася з нормами християнської моралі, релігія трактувалася як “опіум для народу” і комуністична партія всіляко заохочувала “викорінення” цього “опіуму”. 1936 р. зруйнували й калюську церкву. Цього ж року було збудоване нове приміщення школи. Калюс тоді мав дві школи: єврейську семирічну та українську десятирічну. У єврейській школі на 1939/40 навчальний рік працювало 5 учителів і навчалось 53 учні. В українській тоді ж працювало 15 учителів і навчався 381 учень⁵¹. В населеному пункті функціонували тютюнова фабрика (на 1940 р. там працювало 66 працівників; обсяг виробництва за даними того ж року складав 137325 цигарок), винокурня (1940 р. тут було вироблено 2340 літрів вина), артіль по ремонту взуття “26 червня”⁵², артіль “Придністровський тютюновик” (на 1939 р. налічувала 84 працівники)⁵³. Крім того, діяли фельдшерсько-акушерський пункт та дитячі ясла (сезонні в українській та постійні в єврейській громаді)⁵⁴. Продовжували існувати два колгоспи – єврейський ім. Леніна та український “10-річчя Жовтня”. Перед війною до колгоспу ім. Леніна входило 97 господарств (218 членів), а до колгоспу “10-річчя Жовтня” – 345 господарств (736 членів)⁵⁵.

Таким чином, Калюс наприкінці 30-х років зберігав статус містечка, хоч його роль в регіоні на цей час була вже не такою значною, як у XIX ст.

Після окупації влітку 1940 р. радянськими військами Північної Буковини (в результаті таємних домовленостей між СРСР і Німеччиною та ультиматуму СРСР до Румунії) Калюс перестав бути прикордонним населеним пунктом. У зв'язку з цим було ліквідовано місцеву заставу "Лінії Молотова" *, занедбано її військово-інженерні споруди.

22 червня 1941 р. гітлерівська Німеччина вчинила напад на Радянський Союз, а вже 12 липня фашистами було захоплено Калюс⁵⁶. На окупованій території запроваджується "новий порядок" (по суті – політика геноциду відносно місцевого населення), що за жорстокістю перевищував навіть сталінський режим. Українці були проголошені новоявленими арійцями "людьми другого сорту" і мали бути перетворені на рабів. Та особливо важке становище було в єврейського населення, котре передбачалося повністю знищити. У Калюсі гітлерівці організували гетто, а в серпні-вересні 1942 р. під керівництвом Барського гебітскомісара Штефена в містечку було розстріляно 540 євреїв. Розстріли проводилися зі східного боку саду колгоспу ім. Леніна⁵⁷. 12 червня 1944 р., після визволення краю Червоною армією, спеціальна комісія по розслідуванню злочинів фашистів провела розкопки могил і ексгумацію трупів розстріляних, в результаті чого був складений акт, уривки з якого подаємо нижче: *"...Раскопано могилу в с. Калюс... длиной 8 метров, шириной – 4 м и глубина могилы 3 м. Трупов в этой могиле оказалось 540... трупы находятся в голом виде, тоесть перед расстрелом одежда снималась. Исследованием трупов врачами установлено, что убийство мирного населения производилось выстрелом огнестрельного оружия – автоматом в голову, многие убивались тупым предметом – прикладом в голову, так как у многих трупов череп головы... размозжен... дети бросались в яму живыми... Кроме врачебной экспертизы это подтверждается живыми свидетелями... – Молокопий Евстиния Петровна, Кулибаба Ефим Андреевич..."*⁵⁸.

* "Лінія Молотова" – потужна система оборонних укріплень, що проходила по старому радянському кордону (в т.ч. по Дністру).

Крім того, багато євреїв з Калюса було розстріляно в урочищі Стрихів (поблизу Нової Ушиці) тощо. Після війни євреїв у Калюсі можна було порахувати на пальцях. Літні люди пригадують, що врятувалися Шльома Нудельман, Штефель Альтман, Янкель, Бузьо і Рухля Бейдери, сім'я Бельферманів⁵⁹. З цієї причини Новоушицьким райвиконкомом було вирішено не відновлювати у повоєнний час єдину в районі нацменівську (єврейську) сільраду⁶⁰.

Під час війни багато німців було мобілізовано на фронті, тому в Німеччині все більше відчувалася нестача робочих рук. Дефіцит працівників вирішено було подолати шляхом примусового вербування робочої сили на окупованих територіях. Насильно вивезених до Німеччини юнаків та дівчат називали оstarбайтерами ("східними робітниками"). По Калюській сільраді за роки війни було вивезено в неволю 58 осіб⁶¹. Ось що писала 6 листопада 1942 р. молода бранка Надя Кульчицька до своєї сестри Лізи в Калюс: *"...жизнь наша 33 року... Ты би мене тепер не пізнала, яка я зараз. Я поправилась як в 33 році..."*⁶². Гірка іронія.

Оскільки гітлерівці в цілому лояльно ставилися до релігійних культів, під час окупації у приміщенні школи поновила свою діяльність калюська церква⁶³. Втім, незабаром після відновлення радянської влади церкву тут було ліквідовано остаточно.

На фронтах Великої Вітчизняної війни обірвалось життя 115 чоловіків з Калюса. Ось їх поіменний список: Бабін М.С., Бабін П.Г., Бабін С.С., Бабошко І.П., Барило П.І., Бердичівський Г.К., Бердичівський О.К., Бірюк Ф.О., Бліндер Я.А., Богослов Й.А., Божевський А.А., Бурдельний Ю.А., Бурденюк М.В., Бурденюк М.М., Бушовський М.А., Вашеняк І.П., Вашеняк С.Ф., Величко В.М., Величко М.Т., Величко П.В., Величко Я.М., Вігдерович Г.І., Вознюк А.Х., Вознюк М.П., Вознюк П.Х., Войтович В.В., Воскобійник П.П., Гаджук Т.Г., Глухман Г.І., Горбенко Г.П., Горецький С.Ф., Гринчак А.С., Грицай М.Г., Дейбук І.М., Дейбук П.М., Дейбук П.Ф., Дунаєвський М.А., Дунаєвський О.М., Дунаєвський О.С., Дякуновський М.К., Жмурко А.В., Жмурко В.Д., Жмурко І.Д., Жмурко О.Д.,

Жмурко П.Я., Жмурко Ф.О., Жовтановський О.М., Зеленик І.Ф., Зеленик Ф.М., Калинушка В.С., Калинушка Г.С., Калинушка І.С., Калинушка О.К., Калинушка О.С., Кам'янчук А.М., Кандеев А.В., Каплун Г.В., Ковальський А.П., Ковальський Є.М., Колибаба М.П., Колісник Ф.Г., Коротан Є.Ф., Коротан М.В., Коротан П.І., Корчовий П.М., Косогоров М.П., Крайчак Д.П., Крайчак П.Н., Кременський А.І., Кременський І.О., Криворучко І.Г., Кульчицький В.К., Кульчицький М.І., Кульчицький Ф.Г., Мазур І.Ф., Мазур П.О., Маковічук А.Г., Маковічук М.П., Маковічук М.П., Маковічук О.Г., Мельник І.Т., Мельник М.Н., Московчук В.С., Московчук В.Я., Никоренко В.С., Павлов Б.А., Пахомов О.О., Пенцак М.К., Пилипчук І.Ф., Погомій В.А., Погомій М.М., Погомій М.Н., Погомій О.С., Погомій П.У., Прохніцький О.В., Рейзман І.І., Соколик В.М., Сопільняк О.І., Стрільчук В.І., Студеницький А.К., Сусяк В.П., Сусяк Д.І., Сусяк М.В., Черкевський І.П., Черкевський М.К., Черкевський П.К., Човник Н.П., Шкварковський І.Є., Яковишин І.О., Яровий В.Т., Яровий І.А., Яровий М.В., Яровий О.Т., Яцентюк І.О. З Великого Берега загинули Воскобійник О.П., Золотонос В.А., Золотонос С.А.⁶⁴ Більша частина з них загинула вже наприкінці війни (у 1944-1945 роках), коли радянське командування кидало їх, ненавчених, на передову, де вони мали "розплачуватись" за те, що проживали на окупованій ворогом території.

Увінчані орденами й медалями повернулися до рідних домівок Бушовський І.А., Вашеняк В.І., Вашеняк І.П., Гринчак М., Гринчак П.С., Дунаєвський І.С., Іваніцький Ф., Козловська К.Я., Козловський А.О., Козловський М.О., Колибаба В., Колибаба М.Ю., Крайчак В.Н., Криворучко В.М., Криворучко Г.М., Криворучко І.М., Кульчицький П.О., Луценко П.Г., Мазур Д.Ф., Мазур М.Ф., Мазур Р.К., Московчук В.О., Московчук М.О., Московчук М.С., Московчук М.А., Пенцак І.Я., Погомій В.М., Погомій І.В., Погомій І.М., Титаренко Ю.П., Шкварковський І.П., Штельмах М., Яровий І.П....⁶⁵

Безжалний час у післявоєнні роки забрав в небуття більшу частину тих, кому пощастило пережити війну. Не-

хай ніколи не згасне пам'ять нащадків про славу переможців над фашизмом!

Після довгих років окупації 27 березня 1944 р. Калюс був визволений 240-ю Київсько-Дніпровською стрілецькою дивізією 2-го Українського фронту⁶⁶. Крім людських втрат, війна завдала Калюсу непоправних економічних збитків. Під час окупації німці вивезли до Кам'янця-Подільського обладнання тютюнової фабрики, зруйнували колгоспні вівчарні, конюшні, тютюнові сушарки та інші будівлі. Були знищені сади і виноградники. Загалом обом колгоспам населеного пункту гітлерівцями було завдано збитків на суму більш як 2821352 крб.⁶⁷ Сильно постраждали й селянські господарства. Після війни Калюс втратив статус містечка і став сільським населеним пунктом, хоч і досить великим. Проте і після війни люди з сусідніх сіл, йдучи на ярмарок в Калюс, казали: "Йду в місто".

Перші післяокупаційні роки для калюшан стали, либонь, не легшими, аніж прожиті в часи окупації. Хоч колгоспників зобов'язали, щоб ті виходили на роботу "з 6 год. ранку і робили до 9 год. вечора"⁶⁸, та обмаль працездатних чоловіків, нестача робочої худоби і сільгосптехніки* тощо спричинили поганий врожай 1944 і, особливо, 1945 р. Так, у колгоспі ім. Леніна врожай озимої пшениці 1945 р. з 1 га становив 3,01 цнт (валовий збір – 142 цнт), жита – 3,05 (валовий збір – 128), ячменю – 0,82 (валовий збір – 24 цнт)⁶⁹. Але і з цього врожаю члени колгоспу не отримали на 1 січня 1946 р. нічого⁷⁰. Всього на початку року в коморах колгоспу, який налічував 276 членів (90 господарств) зберігалось 48,5 цнт зернових, 40 цнт картоплі і 3 цнт соняшнику. Більше продуктів не було⁷¹. Подібне становище було в колгоспі ім. 10-річчя Жовтня (965 членів, 281 господарство)⁷². Рівень відвідування учнями школи був дуже низьким і становив на січень 1945 р. всього 60 %⁷³.

Весною 1946 р. все більш помітними ставали продовольчі труднощі, але державні службовці часто-густо намагалися їх не помічати. Голова Калюської сільради С.Д.Колеснікова у березні відзначала, що план держпоставок "м'яса 1-го

* На липень 1945 р. в к-пі ім. Леніна із сільгоспмашин була всього одна поламана віялка¹⁰⁷.

кварталу виконано лише на 50%, а план молока і яйця позорно зірваний”, і нагадувала селянам, що за невиконання державних поставок вони будуть “строго відповідати”. Уповноважений району Масік намагався переконати колгоспників у тому, що “госпоставка є неменуєме”⁷⁴.

Та врешті-решт й місцеві можновладці зрозуміли, що в краї починається голод. На засіданні Новоушицького райвиконкому (початок червня) зазначалось таке: “...встановлено, що в селах району маєтся много семейств, особенно в селах: Глибовка, Калюс, Горячинцы и др., в которых продовольственное положение крайне тяжелое, в результате чего имеется ряд семейств опухших и больных...”⁷⁵. Особливо потерпілим селам вирішено було надати допомогу, яка була більше символічною. Так, допомога колгоспу ім. 10-річчя Жовтня була у вигляді продовольчого кредиту розміром “аж” 2 цнт жита і стільки ж ячменю⁷⁶.

Надзвичайна засуха 1946 р. призвела до загибелі більшої частини врожаю. Голод став масовим. Щоб врятуватися від смерті, як свідчать очевидці, люди тоді їли слимаків, трупи тварин, ловили в Дністрі моллюски, варили лободу... Багато селян відправлялися у Західну Україну (яку ще не встигли колективізувати), аби продати свій одяг, домашні речі й купити хоч якусь їжу. У пам’ять Марії Василівни Погомій (бабці автора) назавжди врізалася така картина. У голодний 1947-й у пошуках їжі доля занесла її у с. Новоселицю на Буковині. Хтозна коли там був засипаний у величезну яму яблучний жом. Голодні люди сходилися сюди звідусіль, аби поїсти цього жому і набрати його з собою додому. “Жом був таким кислим, — пригадує М.В.Погомій, — що під ним “горіла” трава, тому його треба було розводити водою. Неподалік ями лежало кілька померлих, які отруїлися від жому”. Коли слухаєш такі спомини, часто дивуєшся, як змогли вижити тоді люди.

За 1947 р. Калюська сільрада виконала річний план по задачі молока державі лише на 7%, м’яса — на 3%, яєць — на 0%⁷⁷. Голодних селян держава обклала непосильними податками. Так, власників корів змушували щоденно здавати державі 3 літри молока, інакше їх годувальниць могли забрати до колгоспу⁷⁸. У червні 1947 р. у Новоушиць-

кий район надійшла урядова допомога (366 цнт продуктів, 2 тис. цнт фуражу і 3,5 тис. цнт сіна)⁷⁹, та її було замало. Відносно непоганий урожай 1947 р.* дозволив значно поліпшити харчування калюшан. Так, за трудовень у колгоспі ім. Леніна селяни стали отримувати 0,2 кг зерна, а в колгоспі ім. 10-річчя Жовтня ще більше — 0,4 кг зерна і 0,2 кг овочів⁸¹. Голод відступив.

І все ж оплата каторжної праці колгоспників була надзвичайно низькою, і їх становище наближалось до статусу кріпака у царській Росії. Більшість селян змушені були вночі красти колоски на колгоспному полі, ризикуючи за пригорщу зерна одержати кількарічний термін ув’язнення. Замість того, щоб стимулювати працю колгоспників економічними методами (підвищення рівня життя людей, що добре працюють), уряд застосовував тактику терору і залякування. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. “О выселении из Украинской ССР лиц, злостно уклоняющихся от трудовой деятельности в сельском хозяйстве и ведущих антиобщественный и паразитический образ жизни” з Калюса було вислано кілька осіб за невиконання мінімуму трудовнів⁸².

Та незважаючи на усі негаразди, село поступово відроджувалося, позбуваючись тяжких наслідків війни. За рішенням Новоушицького райвиконкому від 10 травня 1945 р. напроти с. Непоротова через Дністер був споруджений паром, що з’єднав Калюс і сусідні села з Буковиною⁸³; у квітні 1946 р. відновила свою роботу взуттєва артіль “26 червня”⁸⁴. Знаменна подія сталася 5 листопада 1949 р. — у селі вперше загорілись електролампочки: на р. Калюс було введено в дію невелику гідроелектростанцію⁸⁵. ГЕС тут намітили побудувати ще у 1939 р. (за планом на 3-ттю п’ятирічку)⁸⁶, та завадила війна.

* У к-пі ім. Леніна валовий збір врожаю 1947 р. пшениці озимої становив 76 цнт, жита — 162 цнт, ячменю — 208 цнт, вівса — 82 цнт, проса — 19 цнт, гречки — 12 цнт, кукурудзи — 156 цнт, гороху — 61 цнт. В к-пі ім. 10-річчя Жовтня пшениці озимої було зібрано 106 цнт, жита — 304 цнт, пшениці ярої — 24 цнт, ячменю — 335 цнт, вівса — 33 цнт, проса — 26 цнт, гречки — 13 цнт, кукурудзи — 941 цнт⁸⁰.

В результаті кампанії укрупнення колгоспів у листопаді 1950 р. колгоспи ім. 10-річчя Жовтня та ім. Леніна об'єдналися в один — ім. Леніна^{87*}. Об'єднаний колгосп мав 1551,67 га землі, з них 33,96 га займали сади і 15,97 га — виноградники (на 1951 р.)⁸⁹. Завдяки чудовому мікроклімату й родючим землям в Калюсі найкраще на Новоушиччині було розвинуто городництво. Тут вирощували кавуни й дині, помідори та огірки тощо, причому рослини дощипували на два тижні раніше, ніж в околицях. У 1958 р. городництво Калюса (6,5 га) дало 0,5 млн. крб. прибутку, а баштан — 210 тис.⁹⁰ Врожай помідорів сягав 160-170 цнт з га.⁹¹

У Калюській середній школі училися діти і з сусідніх сіл. В 1956/57 навчальному році в ній навчалось у 16 класах 407 учнів⁹². У школі був створений чудовий краєзнавчий музей⁹³.

У квітні 1960 р. Калюс втрачає статус центра сільської ради, що переходить до сусіднього с. Куражина⁹⁴; калюських колгоспників включили в окрему бригаду к-пу “Шляхом Леніна”, правління якого розмістилося теж в Куражині. Куражинська сільрада об'єднувала такі села: Куражин, Калюс, Великий Берег, Гарячинці, Глибівка, Мала Шурка, Малий Берег⁹⁵.

Після смерті Сталіна й видання 1954 р. указів Голови Ради Міністрів СРСР Г.М.Маленкова, які різко знизили податки на селян, рівень життя калюшан значно підвищився. Так, на 1962 р. у власності жителів Калюса було 72 велосипеди, 190 швейних машин, 120 радіоприймачів, чимало мотоциклів⁹⁶. Особливо відчутно матеріальний добробут зростав у другій половині 60-х — 70-х роках. У багатьох колишніх мешканців села присутнє відчуття ностальгії за тими роками, і цю ностальгію можна зрозуміти. Інфраструктура Калюса була досить розвинутою. Тут функціонували кілька магазинів (у тому числі книжковий)⁹⁷, чайна, перукарня, дитячі ясла, лазня, дільнична лікарня на 25 ліжок із власним рентгенкабінетом. Діяли також шевська та швейна майстерні, бібліотека з книжковим фондом близько 8 тис. примірників та ін.⁹⁸ З початку 1959 р. у клубі почала працювати стаціонарна кіноустановка (3-4 сеанси на тиж-

* Згодом перейменований в ім. Свердлова. На 1959 р. калюсівчани вже об'єднувались в окрему бригаду к-пу “Правда”, правління якого розміщувалося в с. Рудківці⁸⁸.

день)⁹⁹. У 1959-1960 роках село було радіофіковане¹⁰⁰, а в другій половині 60-х років (після під'єднання до державної електромережі) Калюс був суцільно електрифікований. В домівках з'явилася складна побутова техніка, що покращила побут людей. Учням місцевої школи висококалорійні обіди коштували всього 1,9-2 крб. на місяць¹⁰¹. Регулярно ходили рейсові автобуси Калюс — Нова Ушиця та Калюс — Хмельницький. У магазинах можна було придбати достатньо якісних товарів за доступними пересічній людині цінами. Головним чином це пояснюється масовим розпродажем СРСР в цей час своїх природних багатств за кордоном і закупівлею на виручені гроші великої кількості дешевих товарів з метою перепродажу їх на внутрішньому ринку. Продаж країною своєї сировини є надто не вигідною справою. Економіка, що орієнтується на це, приречена на відставання. Але, мабуть, ніякі аргументи ніколи не будуть зрозумілі більшості тих, хто користувався згаданими і не згаданими благами доби “нафтодоларів”. На цьому успішно спекулюють нині деякі політичні сили України.

Однак, незважаючи на сприятливі економічні передумови розбудови Калюса в цей час, у 60-х роках житлове будівництво тут згортається, а в 70-х, за Брежнєва — фактично не велося. Це пов'язувалося із планом спорудження на Дністрі поблизу Могилева-Подільського гідроелектростанції*, водоймище якої мало затопити тепер уже “неперспективне” село. Всього у зоні затоплення опинилося 37 сіл Кам'янець-Подільського, Новоушицького і Дунаєвського районів Хмельницької області. Усі вони мали бути перенесені на нові місця. Планувалося, що на берег майбутнього штучного моря “*переїдуть*” господарські будівлі, плодові насадження, пам'ятники історії і культури...”**.

* За 12 км вниз по Дністру від Калюса.

** Принаймні, таку інформацію подавало РАТАУ¹⁰². Насправді вийшло зовсім інакше. Усі села Новоушицького району, котрі підлягали повному затопленню (Калюс, Великий Берег, Малий Берег, Гарячинці, Лоївці), взагалі зникли з карти України. Припускаємо, що влада з самого початку не передбачала “перенесення на нові місця” названих сіл і спеціально дезінформувала мешканців цих сіл, щоб заспокоїти населення. Калюсівчани зверталися до властей з проханням, аби ті дозволили відбудувати село на полі за фермою (неподалік с. Куражина), але безрезультатно.

За розпорядженням Новоушицького райвиконкому від 29 червня 1973 р. була створена спеціальна “Комісія для визначення всіх витрат по переселенню населення в зв’язку з будівництвом Могилів-Подільського комплексного гідровузла”¹⁰³. Після того, як Комісія оцінювала вартість нерухомого майна громадян, ті одержували грошову компенсацію і зобов’язувалися переселитися в інші населені пункти до утворення водосховища*. На 1976 р. у колись багатолюдному Калюсі налічувалося лише 657 осіб (в с. Малий Берез тоді ж — 52, в с. Великий Берез — 122 особи)¹⁰⁴.

Навесні 1981 р. с. Калюс перестало існувати: переселилися на нове місце проживання останні його мешканці, були розібрані всі громадські будівлі. Невдовзі почалося заповнення водосховища, народження штучного моря, що надійно поховало у своїй глибочині руїни одного з найдавніших населених пунктів Поділля.

ПРИМІТКИ

¹ Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХО). — Ф.Р. 341. — Оп. 1. — Спр. 119. — Арк. 352; Ф.Р. 736. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 65.

² Боротьба за владу рад на Поділлі (березень 1917 р. — лютий 1918 р.) / Док. і мат. під ред. М.І.Мехеди. — Хмельницький, 1957. — С. 127-128.

³ Там само. — С. 244.

⁴ Балковий П.М. Війна без флангів / Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918-20 рр. — К., 1966. — С. 250-251; Поділля в роки Громадянської війни (лютий 1918 р. — грудень 1920 р.) / Док. і мат. під ред. М.І.Мехеди. — Вінниця, 1959. — С. 345; Українська РСР в період Громадянської війни 1917-20 рр. в 3-х тт. — К., 1970. — Т. 3. — С. 186.

⁵ ДАХО. — Ф.Р. 1010. — Оп. 1. — Спр. 113. — Арк. 159.

⁶ Радянське будівництво на Україні в роки Громадянської війни (1919-1920) / 36. док. і мат. — К., 1957. — С. 684.

* Люди самі змушені були руйнувати стіни власних домівок, а вже після по руїнам прокочувалися гусениці бульдозерів. В ході санітарної підготовки до утворення водосховища було перенесено останки людей з кладовищ, які передбачалося затопити. Однак не скрізь це було зроблено належним чином. Наприклад, йдучи берегом водосховища в районі гарячинецького кладовища інколи можна зустріти розмиті водою труни з кістяками похованих тут людей.

⁷ ДАХО. — Ф.Р. 1010. — Оп. 1. — Спр. 113. — Арк. 159.

⁸ Там само. — Арк. 176.

⁹ Там само. — Ф.Р. 1010. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 13.

¹⁰ Там само. — Ф.Р. 337. — Оп. 1. — Спр. 124. — Арк. 3 зв.

¹¹ Там само. — Ф.Р. 1010. — Оп. 1. — Спр. 560. — Арк. 1-6; Ф.Р. 337. — Оп. 1. — Спр. 124. — Арк. 3 зв.

¹² Там само. — Ф.Р. 1010. — Спр. 61. — Арк. 4.

¹³ Там само. — Арк. 4 зв.

¹⁴ Там само. — Спр. 278. — Арк. 37.

¹⁵ Там само. — Спр. 67. — Арк. 33.

¹⁶ Там само. — Арк. 31.

¹⁷ Там само. — Спр. 61. — Арк. 13.

¹⁸ Там само. — Спр. 113. — Арк. 195.

¹⁹ Там само. — Ф.Р. 318. — Оп. 1. — Спр. 242. — Арк. 1-2; Спр. 255. — Арк. 1-15; Спр. 267. — Арк. 162-167.

²⁰ Там само. — Ф.Р. 1016. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 1-10.

²¹ Там само. — Ф.Р. 1019. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 31-31 зв.

²² Бабляк В.П. Адміністративно-територіальна реформа 1923 р. на Хмельниччині // Тези доповідей обласної наукової конференції “Проблеми історичної географії Поділля”. — Кам’янець-Подільський, 1982. — С. 25.

²³ ДАХО. — Ф.Р. 337. — Оп. 1. — Спр. 820. — Арк. 40 (копія).

²⁴ Там само. — Ф.Р. 1682. — Оп. 1. — Спр. 598. — Арк. 2 (копія).

²⁵ Там само. — Ф.Р. 337. — Оп. 1. — Спр. 975. — Арк. 93 зв., 149 (копія), 214.

²⁶ Газ. “Червоний кордон” (м. Кам’янець-Подільський). — 1924. — 15 червня.

²⁷ Шульга І.Г. Голод на Поділлі. — Вінниця, 1993. — С. 24.

²⁸ ДАХО. — Ф.Р. 337. — Оп. 1. — Спр. 820. — Арк. 57.

²⁹ “Червоний кордон”. — 1930. — 21 січня.

³⁰ ДАХО. — Ф.Р. 1685. — Оп. 1. — Спр. 119. — Арк. 3, 11, 25 (копія).

³¹ Там само. — Ф.Р. 304. — Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. 145.

³² Там само. — Спр. 78. — Арк. 732.

³³ Там само. — Оп. 2. — Спр. 16. — Арк. 257.

³⁴ Там само. — Ф.Р. 3141. — Оп. 1. — Спр. 693. — Арк. 1-33.

³⁵ Там само. — Ф.Р. 1469. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 3, 73.

³⁶ Там само. — Ф.Р. 304. — Оп. 2. — Спр. 11. — Арк. 39; Див. мою статтю: Звичайний терор // газ. “Надністрянська Правда” (смт. Нова Ушиця). — 2000. — 28 листоп.

³⁷ ДАХО. — Ф.Р. 304. — Оп. 2. — Спр. 68. — Арк. 70-72.

³⁸ Там само. — Ф.Р. 1469. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 7.

³⁹ Там само. — Ф.Р. 304. — Оп. 2. — Спр. 16. — Арк. 65.

⁴⁰ Свідчення Московчуків М.С. та Г.А., Титаренко Ю.П. та Н.Л. (с. Куражин).

- ⁴¹ ДАХО. — Ф.Р. 304. — Оп. 2. — Спр. 16. — Арк. 174-175.
- ⁴² Там само. — Спр. 11. — Арк. 38 зв.
- ⁴³ Там само. — Спр. 16. — Арк. 70.
- ⁴⁴ Свідчення Московчуків М.С. та Г.А.
- ⁴⁵ ДАХО. — Ф.Р. 1469. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 6.
- ⁴⁶ Там само; Ф.Р. 304. — Оп. 2. — Спр. 11. — Арк. 41-42.
- ⁴⁷ Там само. — Ф.Р. 339. — Оп. 1. — Спр. 233. — Арк. 2, 3.
- ⁴⁸ Рибак І.В. Наростання явищ голодомору у подільських селах за повідомленнями місцевих партійних та державних органів // Голод 1932-1933 років на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки (матеріали республіканської науково-практичної конференції). — Хмельницький, 1993. — С. 18-19.
- ⁴⁹ Свідчення Бушовського І.А., Величко Г.М., Московчуків М.С. та Г.А. (с. Куражин).
- ⁵⁰ 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк. — К., 1991. — С. 47.
- ⁵¹ ДАХО. — Ф.Р. 339. — Оп. 1. — Спр. 189. — Арк. 44 зв.
- ⁵² Там само. — Арк. 6, 7 зв., 9 зв.
- ⁵³ Там само. — Спр. 65. — Арк. 23.
- ⁵⁴ Там само. — Спр. 189. — Арк. 56.
- ⁵⁵ Там само. — Ф.Р. 4849. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 1, 9.
- ⁵⁶ Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 рр.) / 36. док. і мат. — Львів, 1969. — С. 378.
- ⁵⁷ ДАХО. — Ф.Р. 863. — Оп. 2. — Спр. 38. — Арк. 64; Спр. 39. — Арк. 98.
- ⁵⁸ Там само. — Спр. 38. — Арк. 64.
- ⁵⁹ Свідчення Московчуків М.С. та Г.А.
- ⁶⁰ ДАХО. — Ф.Р. 1469. — Оп. 3. — Спр. 31. — Арк. 76.
- ⁶¹ Там само. — Ф.Р. 863. — Оп. 2. — Спр. 38. — Арк. 65.
- ⁶² Україна сниться... (неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942-1943 рр.). — Хмельницький, 1995. — С. 53.
- ⁶³ ДАХО. — Ф.Р. 1469. — Оп. 2 а. — Спр. 2. — Арк. 4.
- ⁶⁴ Книга Пам'яті України. Хмельницька область: історико-меморіальне багатомне видання в 10 т. Т. 6. Летичівський, Новоушицький, Полонський р-ни. — Хмельницький, 1996. — С. 220-483.
- ⁶⁵ Автор дякує за інформацію Погомію В.М. (сmt. Нова Ушиця).
- ⁶⁶ Білик А.Д. Вклонімося великим тим рокам // "Наддністрянська правда". — 2000. — 25 бер.; Поділля у Великій Вітчизняній війні... — С. 378.
- ⁶⁷ ДАХО. — Ф.Р. 1469. — Оп. 3. — Спр. 25. — Арк. 26, 83 (підрхунки наші).
- ⁶⁸ Там само. — Спр. 12. — Арк. 49.
- ⁶⁹ Там само. — Ф.Р. 4811. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 3 зв.
- ⁷⁰ Там само. — Арк. 4.
- ⁷¹ Там само. — Арк. 1, 5 зв.
- ⁷² Там само. — Ф.Р. 4849. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1.

- ⁷³ Там само. — Ф.Р. 1469. — Оп. 3. — Спр. 33. — Арк. 20.
- ⁷⁴ Там само. — Ф.Р. 1469. — Оп. 3. — Спр. 53. — Арк. 130.
- ⁷⁵ Там само. — Оп. 2 а. — Спр. 4. — Арк. 19.
- ⁷⁶ Там само. — Оп. 3. — Спр. 45. — Арк. 10.
- ⁷⁷ Там само. — Спр. 57. — Арк. 64 зв.
- ⁷⁸ Там само. — Спр. 59. — Арк. 28 зв.-29.
- ⁷⁹ Там само. — Спр. 57. — Арк. 5.
- ⁸⁰ Там само. — Ф.Р. 791. — Оп. 2. — Спр. 393. — Арк. 8 зв., 33-40 зв.
- ⁸¹ Там само. — Арк. 4 зв., 40 зв.
- ⁸² Там само. — Ф.Р. 1469 с. ч. — Оп. 2 а. — Спр. 12. — Арк. 1-23.
- ⁸³ Там само. — Ф.Р. 1469. — Оп. 3. — Спр. 31. — Арк. 75.
- ⁸⁴ Там само. — Спр. 46. — Арк. 193 (копія); Спр. 59. — Арк. 17.
- ⁸⁵ Фрумкін С. Засвітилися лампочки Ілліча // газ. "Радянське Слово" (сmt. Нова Ушиця). — 1949. — 7 листоп.
- ⁸⁶ ДАХО. — Ф.Р. 339. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк. 19.
- ⁸⁷ Калюська земельна шнурова книга к-пу ім. Леніна. — Арк. 2 зв. (зберігається в Новоушицькому районному архіві).
- ⁸⁸ Кепко Л. Перша весна // "Радянське Слово". — 1959. — 1 трав.
- ⁸⁹ Калюська земельна шнурова книга... — Арк. 2 зв., 4.
- ⁹⁰ Велика радість // "Радянське Слово". — 1958. — 14 листоп.
- ⁹¹ Укалюських городників // "Наддністрянська Правда". — 1973. — 1 вер.
- ⁹² ДАХО. — Ф.Р. 908. — Оп. 3. — Спр. 113. — Арк. 3 зв. — 4 зв.
- ⁹³ Погомій В. Шкільний музей // "Наддністрянська Правда". — 1965. — 13 квіт.
- ⁹⁴ ДАХО. — Ф.Р. 4967. — Оп. 1 — Спр. 123. — Арк. 6 зв. — 7.
- ⁹⁵ Адміністративно-територіальний поділ Хмельницької області на 1 червня 1960 року. — Хмельницький, 1960. — С. 31.
- ⁹⁶ Погомій В. Село над Дністром // "Радянське Слово". — 1962. — 3 бер.
- ⁹⁷ "Наддністрянська Правда". — 1965. — 12 черв.
- ⁹⁸ Погомій В. Село над Дністром...
- ⁹⁹ Соснов М. Кіностаціонар у сільському клубі // "Радянське Слово". — 1959. — 27 лют.
- ¹⁰⁰ Кишук Г. Колгосп радіофікується // "Радянське Слово". — 1959. — 12 черв.
- ¹⁰¹ ДАХО. — Ф.Р. 1469. — Оп. 5. — Спр. 343. — Арк. 49.
- ¹⁰² Села змінюють адреси // "Наддністрянська Правда". — 1974. — 13 серп.
- ¹⁰³ ДАХО. — Ф.Р. 1469. — Оп. 5. — Спр. 403. — Арк. 226.
- ¹⁰⁴ Там само. — Спр. 541. — Арк. 178.
- ¹⁰⁵ Рибак І.В., Матвеев А.Ю. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. — Кам'янець-Подільський, 2001. — С. 55-56.
- ¹⁰⁶ ДАХО. — Ф.Р. 304. — Оп. 2. — Спр. 16. — Арк. 304.
- ¹⁰⁷ Там само. — Ф.Р. 1469. — Оп. 3. — Спр. 33. — Арк. 45 зв.

ПІСЛЯМОВА

Розглянувши в даній книзі основні віхи історії Калюса, автор далекий від думки, що минуле цього древнього подільського населеного пункту з'ясоване повністю. Навпаки, ще не одне покоління дослідників буде відкривати все нові й нові цікаві сторінки історії села.

Калюшани роз'їхалися по всій території колишнього Радянського Союзу, а декотрих доля занесла і за його межі. Та найбільше їх оселилося в сусідньому Куражині, де переселенцями з Калюса, Великого й Малого Берегів було заселено цілий куток села, що отримав назву Новий План. Для переселенців тут збудували 3 шістнадцятиквартирні й 48 двоквартирних будинків. В Куражині є вулиця Калюська, й певною мірою можна вважати, що Калюс і досі існує, поки живі калюшани. Їх гостинно прийняло сусіднє село, історія якого теж має глибоке коріння (перша відома писемна згадка про Куражин датується 1664 р.*).

У колишніх мешканців Калюса, Великого й Малого Берегів склалася добра традиція – збиратися гуртом у великі свята на новому калюському кладовищі: вшанувати пам'ять померлих прашурів, ділитися споминами про молодість, що пройшла отут, неподалік, хвалитися дітьми й онуками...

Через двадцять літ після утворення водосховища, 12 серпня 2001 р. за ініціативою куражинського священника Михайла Ільніцького поблизу місця затопленого Калюса було встановлено й освячено пам'ятний хрест з іконою, який має нагадувати сучасному й прийдешнім поколінням, що тут колись було село; тут народжувалися, жили і помирали наші предки.

Дивлячись на дзеркало Дністровського водосховища, замислюєшся: чим воно є більшою мірою? Людською трагедією чи, може, неабияким досягненням великої держави?..

Село Калюс. 1976 рік (фото В.І. Зеленюка)

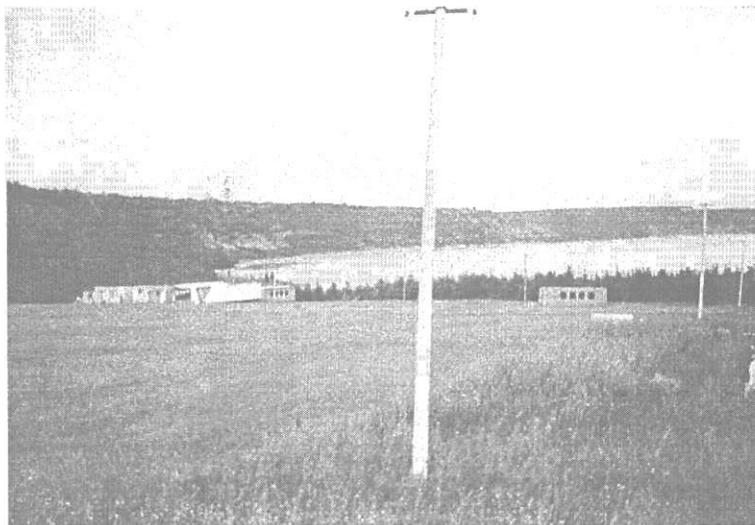
* Інформація Войт М.І.

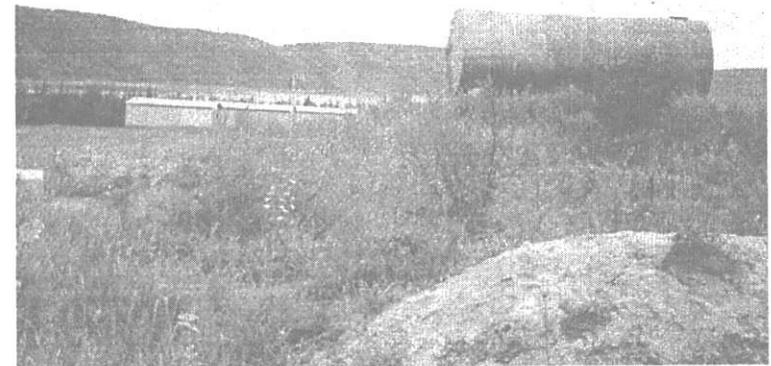
Малий Берег до затоплення...
(фото М.М.Гуслякова)

А тут було с. Великий Берег

...і після

Курган при виїзді з с. Калюса

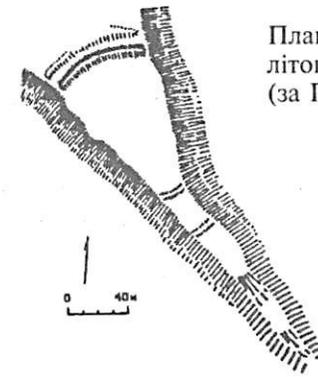
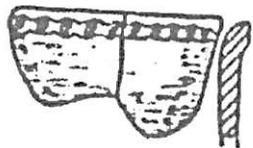
Карта-схема археологічних пам'яток в мікрореєоні с. Калюса

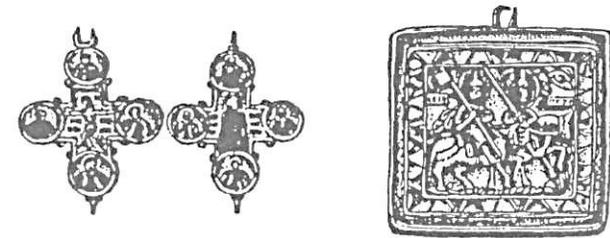
Ідол з черняхівського поселення в с. Калюсі (за І.С.Винокуром)

Фрагмент горщика раннього залізного віку з Великого Берега (за А.Ф.Гуцалом)

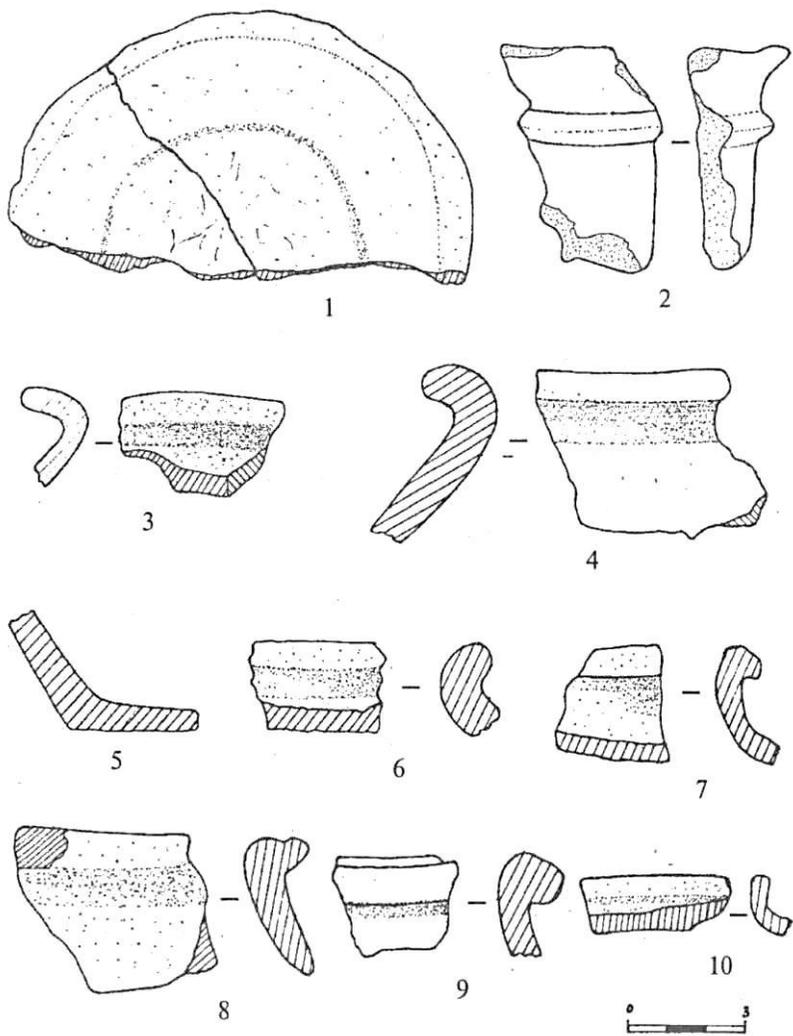
План-схема укріплень літописного Калюса (за П.О.Раппопортом)

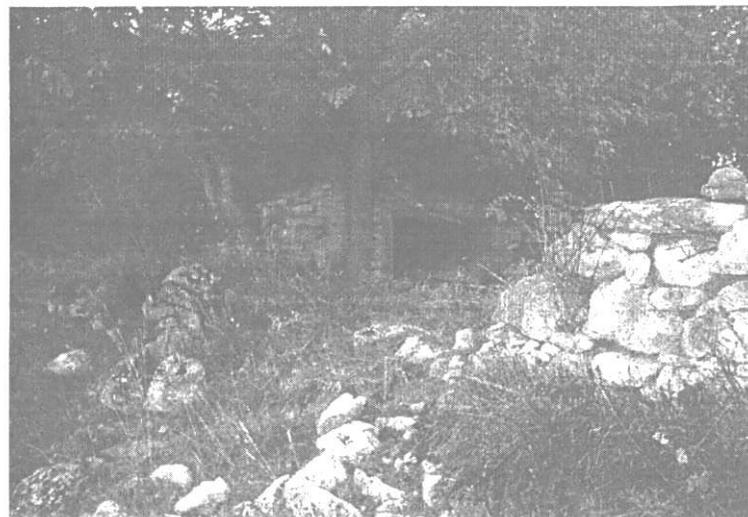
Енколпійон та іконка з Гарячинецького городища (прориси М.Б.Петрова за фотографіями Ю.Й.Сіцінського)

Кар'єр на місці Гарячинецького городища (літописний Калюс)

Кераміка XII-XIII століть з Гарячинецького городища
(за матеріалами розвідки автора)

Калюське єврейське кладовище

Руїни будинку економії калюських панів

Свідок прикордонного минулого села: підірваний дот

Після затоплення. Ця дорога вела в Калюс

Хрести на старому Калюському кладовищі.
Символічно, чи не так?

Освячення пам'ятного хреста поблизу затопленого Калюса

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ

СЕРГІЙ МАЯРЧАК

КАЛЮС:

село на дні моря

(нарис історії)

Відповідальний за випуск – заслужений журналіст України
Василяшко В.Ф.

Науковий редактор – доктор історичних наук, професор
Баженів Л.В.

Коректор *О.С. Вторих*
Комп'ютерна верстка *В.І. Гришаков*

Підписано до друку 5.04.2004 р. Формат 84 x108¹/32.

Папір офсет. Друк офсет. Гарнітура Newton.

Облік.-вид. арк. 3,53. Ум. друк. арк. 3,99.

Наклад 500 прим. Зам. № 14.

Український Центр духовної культури
01001, Київ-1, вул. Софіївська, 10

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК №1262 від 06.03.2003 р.